

परिचय

शहरी शासन: अर्थ आणि उत्क्रांती, महाराष्ट्रातील शहरीकरण, शहरी लोकसंख्येचे बदलते स्वरूप, स्थलांतर

घटक रचना

- १.१. उद्दिष्ट
- १.२. शहरी शासन
 - १.२.१. अर्थ आणि उत्क्रांती
 - १.२.२. महाराष्ट्रातील शहरीकरण
 - १.२.३. शहरी लोकसंख्येचे बदलते स्वरूप
 - १.२.४. स्थलांतर
- १.३. महाराष्ट्रातील संस्थात्मक व्यवस्था
 - १.३.१. संविधानिक तरतुदी
 - १.३.२. राज्य नगरपालिका कायदे
 - १.३.३. न्यायिक हस्तक्षेप
 - १.३.४. राज्य आणि केंद्रीय वित्तीय संस्थांची भूमिका
 - १.३.५. शहरी स्थानिक संस्थांना वित्तपुरवठा
- १.४. शहरी प्रशासनात राज्येतर कलाकारांची भूमिका
 - १.४.१. कॉर्पोरेट क्षेत्र
 - १.४.२. नागरी समाज
- १.५. सारांश
- १.६. स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- १.७. संदर्भ

१.१ उद्दिष्ट

विद्यार्थ्यांना शहरी शासनाच्या संकल्पनेची ओळख करून देणे हे मॉड्यूलचे उद्दिष्ट आहे. हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी

- नागरीकरणाची संकल्पना आणि अर्थ आणि महाराष्ट्रातील नागरीकरणाची प्रक्रिया समजावून सांगू शकतील
- स्थलांतराची संकल्पना आणि लोकसंख्याशास्त्राची बदलती पद्धत स्पष्ट करू शकतील

- संस्थात्मक व्यवस्था, घटनात्मक तरतुदी आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप स्पष्ट करू शकतील. शहरी स्थानिक सरकार आणि प्रशासन
- शहरी प्रशासनामध्ये कॉर्पोरेट क्षेत्र आणि नागरी समाजाची भूमिका स्पष्ट करा

१.२. शहरी शासन

१.२.१. अर्थ आणि उत्क्रांती

शहरी प्रशासन म्हणजे वैयक्तिक आणि संस्था, सार्वजनिक आणि खाजगी योजना आणि शहरातील सामान्य व्यवहार व्यवस्थापित करण्याच्या अनेक मार्गांची बेरीज. ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे विविध आणि वैविध्यपूर्ण हितसंबंध समाविष्ट केले जातात आणि शहरी विकासाच्या अनुषंगाने सहकारी कृती केल्या जातात. शासनाच्या संकल्पनेतून व्युत्पन्न केलेले, शहरी प्रशासन नागरिकांच्या कल्याणासाठी विविध सार्वजनिक सेवा वितरणाचे आयोजन कसे केले जाते हे प्रतिबिंबित करणारे शहरी भागांच्या संदर्भात प्रशासनाशी संबंधित आहे. डी टोक्वाविले या प्रसिद्ध फ्रेंच लेखकाने "एखादे राष्ट्र स्वयंशासनाची व्यवस्था प्रस्थापित करू शकते, परंतु नगरपालिका संस्थेच्या आत्म्याशिवाय त्यात स्वातंत्र्याचा आत्मा असू शकत नाही" असे उच्चारले आहे. मानवी इतिहासातील सर्वात जुनी नागरी वस्ती म्हणून सिंधू संस्कृती. शतकानुशतके भारतात शहरी परंपरा चालू राहिली आणि प्राचीन काळात देशाच्या विविध भागांमध्ये अनेक सुनियोजित शहरे दिसली. विकसित आणि विकसनशील देशांमधील नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत फरक करताना, विकसित देशांमध्ये शहरीकरणाची प्रक्रिया उच्च पातळीच्या शहरीकरणाद्वारे दर्शविली जाते, तर विकसनशील देशांमध्ये, शहरीकरणाचा दर खूप वेगवान आहे आणि परंतु औद्योगिकीकरणाबरोबरच वेगाने वाढ होत आहे. विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांमधील सेवा क्षेत्राचे. जगाच्या लोकसंख्येची भविष्यातील वाढ कमी विकसित देशांच्या शहरी भागात होईल असे मानले जाते. येथे शहरी लोकसंख्येच्या आकारमानात भारताचे योगदान मोठे आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील ३१ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहते आणि भारताच्या शहरी लोकसंख्येच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या अंदाजानुसार २०२० मध्ये शहरी भागात ३५ टक्क्यांहून कमी लोक असतील आणि २०३० मध्ये अंदाजे ४० टक्के लोकसंख्या असेल आणि २०३० पर्यंत लोकसंख्या २२५ दशलक्ष लोकांची आणखी भर पडेल आणि भारत हा शहरी भागात राहणाऱ्या सर्वाधिक लोकसंख्येपैकी एक होईल.

१.२.२. महाराष्ट्रातील नागरीकरण

१९५१ मध्ये महाराष्ट्रात ९ दशलक्ष लोक शहरी भागात राहत होते. तथापि, आज शहरी भागात ५१ दशलक्षाहून अधिक लोक राहतात आणि 'नॅशनल कमिशन ऑन पॉप्युलेशन' (नॅशनल कमिशन ऑन पॉप्युलेशन, २०१९) यांनी केलेल्या लोकसंख्येच्या अंदाजानुसार २०३६ पर्यंत ७१ दशलक्ष लोकांचा आकडा पार करण्याचा अंदाज आहे. महाराष्ट्रात शहरी केंद्रांची संख्या १९६१ मधील २६६ वरून २०११ मध्ये ५३४ पर्यंत वाढली असून १९६१ ते १९८१ दरम्यान शहरी केंद्रांची वाढ १५.४१% झाली आहे आणि १९८१ ते २००१ दरम्यान शहरी केंद्रांची संख्या २६६ ते ३०७ पर्यंत वाढली आहे. ३०७ वरून ३७८ वर २३.१३ टक्के वाढ झाली. १९८१-९१ मध्ये महाराष्ट्रातील शहरांची वाढ १०% पेक्षा कमी

होती, जी संपूर्ण भारतातील शहरांच्या वाढीपेक्षा खूपच कमी होती जी १६.२१% होती. परंतु महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये शहरी लोकसंख्येचा वाटा (४२.४२%) संपूर्ण देशाच्या तुलनेत (२७.८%) खूप जास्त होता. २०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात अंदाजे ५.०८ कोटी लोक शहरी भागात राहतात आणि त्यामुळे शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या आहे. ४५.२३% शहरी लोकसंख्येसह, महाराष्ट्र हे आता तामिळनाडूनंतर सर्वात मोठ्या राज्यांमध्ये तिसरे सर्वाधिक शहरीकरण झाले आहे ज्यात ४८.४५% शहरी लोकसंख्या आहे आणि केरळमध्ये ४७.७२% आहे. राज्यातील शहरी लोकसंख्या २००१ ते २०११ दरम्यान ग्रामीण भागातील १० टक्क्यांच्या तुलनेत २४ टक्क्यांनी वाढली आहे. राज्यातील या शहरी वाढीपैकी निम्मी वाढ नैसर्गिक वाढीमुळे (५१ टक्के) झाली असून शहरी भागात निव्वळ स्थलांतर ३१ टक्के आहे आणि ग्रामीण भागाचे शहरी भागात पुनर्वर्गीकरण झाल्यामुळे शहरी लोकसंख्येतील वाढ राज्यातील एकूण शहरी लोकसंख्येच्या १८ टक्के आहे.

१.२.३. शहरी लोकसंख्येचे बदलते स्वरूप

२०११ मध्ये, भारताची शहरी लोकसंख्या सुमारे ३७७ दशलक्ष होती, जी देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३१.२% बनते आणि चीननंतर जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची शहरी लोकसंख्या दर्शवते. गेल्या दशकात भारताची शहरी लोकसंख्या ९० दशलक्ष लोकांनी वाढली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, २००१ ते २०११ दरम्यान भारताची शहरी लोकसंख्या प्रतिवर्षी २.७६% वाढली, तर ग्रामीण वाढ, जी याच कालावधीत दरवर्षी १.१५% पर्यंत घसरली. २०११ मध्ये, एकूण ३७७ दशलक्ष शहरी लोकसंख्येपैकी ७०% (२६४.९ दशलक्ष) शहरे आणि १००,००० आणि त्याहून अधिक लोकसंख्येच्या शहरी समूहात राहत होते. याउलट, १००,००० आणि त्यावरील शहरे १९०१ मध्ये एकूण शहरी लोकसंख्येच्या केवळ २६% होती. महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येच्या वाढीपैकी, शहरी लोकसंख्या वाढीचा वाटा ६२.८% इतका आहे ज्यामध्ये मुंबई, ठाणे, नागपूर आणि पुणे हे सर्वाधिक शहरीकरण झाले आहे. जिल्हे आणि गडचिरोली, सिंधुदुर्ग आणि हिंगोली हे सर्वात कमी शहरीकरण झालेले आहेत. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येची सर्वाधिक टक्केवारी मुंबई आणि मुंबई (उपनगरी) या दोन जिल्ह्यांमध्ये आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार, महाराष्ट्र हे स्थलांतरित राज्यांपैकी एक आहे आणि मोठ्या प्रमाणात आंतरराज्य स्थलांतरित झाले आहे, महाराष्ट्रात आंतरराज्य स्थलांतर दर २.७ (प्रति १००० लोकसंख्ये) होता जो देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वोच्च आहे. महाराष्ट्रात सर्वाधिक लोक शहरी भागात राहतात. देशातील एकूण शहरी लोकसंख्येपैकी हे प्रमाण १३.५ टक्के आहे. अंदाजे ११.८ दशलक्ष लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहते जी राज्यातील एकूण शहरी लोकसंख्येच्या जवळपास एक चतुर्थांश (२३.३ टक्के) आहे (निबंधक जनरल आणि जनगणना आयुक्त कार्यालय, २०११).

१.२.४. स्थलांतर

शिक्षण, नोकरी, निवारा किंवा इतर काही कारणांसाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या शहर, राज्य किंवा देशात लोकांचे स्थलांतर म्हणतात. भारतात गेल्या काही वर्षांत ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर वाढले आहे. स्थलांतराची कारणे आर्थिक, सामाजिक-राजकीय आणि

पर्यावरणीय घटकांमध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकतात आर्थिक घटक पुश आणि पुल घटकांद्वारे समजले जाऊ शकतात. बेरोजगारी किंवा रोजगाराच्या संधीचा अभाव, ग्रामीण दारिद्र्य, टिकाऊ उपजीविका इ. सारखे घटक आणि नोकरीच्या संधी, चांगले उत्पन्न आणि संपत्ती निर्मितीच्या शक्यता, नवीन उद्योगासाठी औद्योगिक नवकल्पना आणि तांत्रिक ज्ञान, विशेष शिक्षणाचा पाठपुरावा यासारखे घटक इत्यादी स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे. सामाजिक-राजकीय घटक पुश आणि पुल घटकांद्वारे समजले जाऊ शकतात. राजकीय अस्थिरता, सुरक्षितता आणि सुरक्षा चिंता (जातीय, धार्मिक, वांशिक किंवा सांस्कृतिक छळ), संघर्ष किंवा संघर्षाचा धोका, गुलामगिरी किंवा बंधनकारक कामगार, अपर्याप्त किंवा मर्यादित शहरी सेवा आणि पायाभूत सुविधा यासारखे पुश घटक. कौटुंबिक पुनर्मिलन, स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्य, एकात्मता आणि सामाजिक एकसंधता, अन्न सुरक्षा आणि परवडणाऱ्या आणि सुलभ शहरी सेवा यासारखे घटक देखील स्थलांतराचे आणखी एक प्रमुख कारण आहेत. पर्यावरणीय घटकांमध्ये पर्यावरणीय घटकांचा समावेश होतो, जसे की हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता, ज्यामुळे व्यक्ती अधिक अनुकूल पर्यावरणीय परिस्थितीच्या शोधात स्थलांतर करतात.

१.३. संस्थात्मक व्यवस्था

१.३.१. घटनात्मक तरतुदी:

भारतीय राज्यघटनेने मूळतः राज्य सरकारांना शहरी विकासाची जबाबदारी सोपवली आहे. १९९२ मध्ये ७४ व्या घटनादुरुस्तीच्या अंमलबजावणीसह नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सरकारचा तिसरा स्तर म्हणून औपचारिक मान्यता मिळाली. राज्य सरकारांनी १२ व्या अनुसूची अंतर्गत काही विशिष्ट कार्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना हस्तांतरित करून त्यांना सोपवली जावीत असे या दुरुस्तीने अनिवार्य केले आहे. त्या अनुषंगाने, शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना नियुक्त केलेल्या जबाबदारी आणि कार्यामध्ये शहरी नियोजन, नगर नियोजन यांचा समावेश होतो; जमीन वापराचे नियमन, इमारतींचे बांधकाम, रस्ते; पाण्याची तरतूद; सार्वजनिक आरोग्य; आणि घनकचरा व्यवस्थापन.

- ७४ व्या दुरुस्ती कायद्याने भारतीय राज्यघटनेत एक नवीन भाग IX-A जोडला आहे. हा भाग 'द म्युनिसिपालिटीज' म्हणून पात्र आहे आणि त्यात कलम २४३-P ते २४३-ZG पर्यंतच्या तरतुदी आहेत.
- अनुच्छेद २४३Q मध्ये नगरपालिकांची रचना आणि नगरपालिकांचे प्रकार उदा. संक्रमणकालीन क्षेत्रासाठी नगर पंचायत, लहान शहरी भागासाठी नगर परिषद आणि मोठ्या शहरी भागासाठी महानगरपालिका.
- घटनेचे कलम २४३R नगरपालिकांच्या निवडणुकांशी संबंधित आहे. त्यात अशी तरतूद आहे की नगरपालिकेचे सर्व सदस्य थेट जनतेद्वारे निवडले जातील. महानगरपालिका क्षेत्राची प्रभागात विभागणी केली जाईल. नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीच्या पद्धतीसाठी राज्य सरकार तरतूद करू शकते. हे विशेष ज्ञान असलेल्या लोकांसाठी, लोकसभेच्या राज्यसभेचे खासदार/आमदार किंवा राज्य विधानसभा आणि परिषदेत प्रतिनिधीत्व देऊ शकते.

- अनुच्छेद २४३ S मध्ये प्रभाग समित्यांची रचना आणि रचना यांचा उल्लेख आहे. ३ लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या दोन किंवा अधिक प्रभागांची एक प्रभाग समिती स्थापन केली जाईल. या प्रभाग समित्या कशा भरायच्या हे राज्य सरकार निर्दिष्ट करू शकते. राज्य सरकार इतर समित्याही बनवू शकते.
- अनुच्छेद २४३ टी प्रत्येक नगरपालिकेतील जागांचे आरक्षण अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आणि सर्व नगरपालिकांमध्ये आणि अध्यक्षपदासाठी १/३ महिला आरक्षणाशी संबंधित आहे. नगरपालिकेत आणि सभापतीपदांमध्ये मागासवर्गीयांनाही आरक्षण देता येईल.
- कलम २४३ ZE म्हणते की प्रत्येक महानगर प्रदेशात एकंदर महानगर क्षेत्रासाठी सुधारित आराखडा तयार करण्यासाठी एक महानगर नियोजन समिती असेल. राज्य विधिमंडळ समितीची रचना, कार्ये, सदस्य आणि अध्यक्षांच्या निवडीची पद्धत आणि त्यात केंद्र, राज्य सरकार आणि इतर संस्थांचे प्रतिनिधित्व ठरवू शकते.
- दोन-तृतीयांश सदस्य महानगर प्रदेशाच्या क्षेत्रातील नगरपालिकांचे निवडून आलेले प्रतिनिधी आणि पंचायतींचे अध्यक्ष आपापसांतून निवडले जातील. त्यांचे गुणोत्तर जिल्ह्याच्या ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येचे गुणोत्तर असेल.

१.३.२. राज्य महानगरपालिका कायदे

महाराष्ट्रात तीन नगरपालिका कायदे लागू आहेत: महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक नगरी अधिनियम, १९६५:

- हे नगरपरिषदांशी संबंधित कायद्याचे एकत्रीकरण आणि दुरुस्ती करते आणि राज्यातील नगर पंचायती आणि औद्योगिक टाऊनशिप्सच्या स्थापनेची तरतूद करते. महाराष्ट्राचा.
- हे राज्यघटना, प्रशासन आणि नगरपालिकांच्या अधिकारांसाठी एकसंध नमुना प्रदान करते. • या हेतूसाठी महाराष्ट्र सरकारने या विषयांवर सल्ला देण्यासाठी एक समिती नेमली होती. राज्यातील नगरपालिकांशी संबंधित कायद्यात एकीकरण, एकत्रीकरण आणि सुधारणा करण्यासाठी समितीच्या अहवालावर विचार केल्यानंतर हा कायदा लागू करण्यात आला.
- त्यात तरतूद आहे की - राज्य सरकार अधिकृत राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, भारतीय संविधानाच्या कलम २४३-Q च्या खंड (२) मध्ये नमूद केलेल्या घटकांनुसार कोणतेही स्थानिक क्षेत्र लहान शहरी क्षेत्र म्हणून निर्दिष्ट करू शकते. प्रत्येकासाठी राज्य सरकारने निर्दिष्ट केलेले लहान शहरी क्षेत्र, तेथे एक नगरपरिषद स्थापन केली जाईल. प्रत्येक लहान शहरी क्षेत्राचे राज्य सरकार लोकसंख्येच्या आधारावर 'अ' वर्ग, 'ब' वर्ग किंवा 'क' वर्ग म्हणून वर्गीकरण करेल. प्रत्येक नगरपालिका क्षेत्रासाठी या कायद्याच्या तरतुदी पार पाडण्यासाठी शुल्क आकारलेले नगरपालिका अधिकारी म्हणजे परिषद; अध्यक्ष; स्थायी समिती; विषय समित्या, प्रभाग समिती जेथे स्थापन

करण्यात आली आहे आणि मुख्य अधिकारी. महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम १९४९

- पूर्वी बॉम्बे प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम, १९४९ म्हणून ओळखले जाणारे, या कायद्याचे २०१२ मध्ये नामकरण करण्यात आले
- महाराष्ट्र राज्यातील बृहन् मुंबई वगळता सर्व मोठ्या शहरी भागांसाठी महानगरपालिका स्थापन करण्याची तरतूद आहे. राज्यातील मोठ्या शहरी भागातील एक चांगले नगरपालिका सरकार
- प्रत्येक कॉर्पोरेट एक संस्था असेल आणि तिच्यावर शाश्वत उत्तराधिकार आणि एक सामाईक शिक्का असेल आणि अशा नावाने खटला दाखल केला जाऊ शकतो.
- राज्य निवडणूक आयुक्त वेळोवेळी, अधिकृत राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, प्रत्येक शहरासाठी नगरसेवकांच्या प्रभाग निवडणुकीच्या उद्देशाने अशा शहराची विभागणी कोणत्या प्रभागांमध्ये केली जाईल, त्यांची संख्या आणि सीमा निर्दिष्ट करतील. कॉर्पोरेशनमध्ये निवडणुकीद्वारे भरले जातील, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, नागरिक आणि महिलांच्या मागास प्रवर्गातील व्यक्तींसाठी राखीव जागा असतील, जसे की राज्य निवडणूक आयुक्त विहित पद्धतीने ठरवतील
- प्रत्येक महामंडळ, लवकर विसर्जित केल्याशिवाय, पहिल्या सभेसाठी नियुक्त केलेल्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी चालू राहील आणि यापुढे नाही.
- कॉर्पोरेशनचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्याचे विसर्जन झाल्यावर स्थापन केलेले कॉर्पोरेशन, ज्या कालावधीसाठी विसर्जित कॉर्पोरेशन चालू राहिले असते त्या उर्वरित कालावधीसाठी सुरू राहील. • नगरसेवकांच्या पदाचा कार्यकाळ कॉर्पोरेशनच्या कालावधीसह सह-टर्मिनस असेल
- एखादी व्यक्ती निवडून येण्यासाठी आणि नगरसेवक होण्यासाठी अपात्र ठरवली जाईल, जर अशा व्यक्तीने कलम ५ सुरू झाल्यानंतर कोणत्याही वेळी महाराष्ट्र महानगरपालिका (सुधारणा) अधिनियम, १९७०, कलम १५३A किंवा भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम ५०५ मधील उप-कलम (२) किंवा (३) अंतर्गत दंडनीय गुन्ह्यासाठी दोषी ठरले आहे. मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, १८८८
- अधिनियम तरतूद आहे की –
- महामंडळात प्रभाग निवडणुकीत थेट निवडून आलेले २२७ नगरसेवक आणि महानगरपालिका प्रशासनातील विशेष ज्ञान किंवा अनुभव असलेले पाच नामनिर्देशित नगरसेवक यांचा समावेश असेल ज्यांना महानगरपालिकेद्वारे विहित पद्धतीने नामनिर्देशित केले जाईल
- महानगरपालिका "महानगरपालिका" या नावाने बृहन् मुंबई ही संस्था कॉर्पोरेट असेल आणि तिच्यावर शाश्वत उत्तराधिकार आणि सामाईक शिक्का असेल आणि अशा नावाने खटला भरला जाऊ शकतो आणि खटला भरला जाऊ शकतो

- कॉर्पोरेशन पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी चालू राहिल पहिल्या बैठकीसाठी नियुक्त केलेल्या तारखेपासून आणि यापुढे नाही.
- नगरसेवकांच्या पदाचा कार्यकाळ कॉर्पोरेशनच्या कालावधीसह सह-टर्मिनस असेल.
- कॉर्पोरेशनची स्थापना करण्याची निवडणूक तिचा कालावधी संपण्यापूर्वी पूर्ण केली जाईल.

१.३.३. न्यायिक हस्तक्षेप

भारतीय राज्यघटनेने स्थापन केलेल्या अधिकारांनुसार न्यायपालिकेने शहरी रहिवाशांच्या हक्कांची खात्री आणि संरक्षण करण्याच्या हेतूने आणि शहरी स्थानिक सरकारांच्या संदर्भात राज्यघटनेच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याच्या हेतूने शहरी प्रशासनाच्या वर्तनात हस्तक्षेप केला आहे. अलीकडे, मुंबई महानगर प्रदेशात (एमएमआर) मोठ्या प्रमाणावर बेकायदेशीर बांधकामांचा संदर्भ देत, मुंबई उच्च न्यायालयाने सांगितले की परिस्थिती "हाताबाहेर" गेली आहे आणि महाराष्ट्र सरकारकडे "लोकांचा मृत्यू होऊ देणारी" धोरणे नसावीत. १ जानेवारी २००० पूर्वी बांधलेल्या आणि १४ फुटांपेक्षा उंच नसलेल्या झोपडपट्टी सदनिकांना विध्वंस आणि निष्कासनापासून वैधानिक संरक्षण देणाऱ्या महाराष्ट्र सरकारच्या झोपडपट्टी पुनर्वसन धोरणांच्या संदर्भात, सरन्यायाधीश दीपंकर दत्ता आणि न्यायमूर्ती जी.एस. कुलकर्णी यांच्या खंडपीठाने उपनगरातील मालवणी येथे ९ जून रोजी एक निवासी इमारत कोसळणे हा "निव्वळ लालसेचा" परिणाम असल्याचे नमूद केले आणि राज्य अधिकाऱ्यांनी गरिबांसाठीच्या घरांच्या "सिंगापूर मॉडेल" पासून प्रेरणा घ्यावी आणि असे सुचवले की "फक्त मुंबईतच अतिक्रमण होते. सरकारी जमिनीवर आणि त्या बदल्यात मोफत घरे दिली जातात." इमारती कोसळण्याच्या घटनांबाबत, मुंबई उच्च न्यायालयाने फेब्रुवारी २०२२ मध्ये भिवंडीतील इमारत कोसळल्यानंतर सप्टेंबर २०२० मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या जनहित याचिकेवर निर्देश दिले, मुंबईबाहेरचे एक शहर. अचानक कोसळल्याबद्दल बीएमसी आणि इतर पालिका अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरण्याच्या गरजेवर उच्च न्यायालयाने भर दिला. ज्या इमारती धोकादायक म्हणून वर्गीकृत आहेत. उपजीविकेच्या अधिकारात सुरक्षित इमारती आणि घरांमध्ये राहण्याचा अधिकार समाविष्ट असेल, असेही हायकोर्टाने नमूद केले. हे पालन करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे देते जसे की नागरी अधिकाऱ्यांकडून इमारतींचे नियतकालिक ऑडिट करणे, या इमारती धोकादायक किंवा जीर्ण असल्यास त्यांचे वर्गीकरण करणे आणि जीवितहानी टाळण्यासाठी धोकादायक किंवा जीर्ण संरचना शक्य तितक्या लवकर रिकामी करणे.

१.३.४. राज्य आणि केंद्रीय वित्तीय संस्थांची भूमिका

स्थानिक सरकार हा राज्याचा विषय असल्याने आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था या सार्वभौम संस्था नसल्यामुळे, राज्य सरकारांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विविध पैलूंवर कायदे करण्याचा अधिकार दिला जातो. ते शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अधिकार, कार्ये, रचना इत्यादी ठरवतात. नियंत्रण कायदेशीर, न्यायिक, प्रशासकीय किंवा आर्थिक स्वरूपाचे असू शकते. राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकार शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्ताचे नियमन आणि नियंत्रण खालील प्रकारे करतात:

- कर आकारणी - सध्याचा कर वाढवण्याचा, कमी करण्याचा किंवा रद्द करण्याच्या महापालिका सरकारच्या प्रत्येक ठरावाला राज्य सरकार आणि काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये केंद्र सरकारची मान्यता घ्यावी लागते. सरकारला कोणत्याही मालमत्ता किंवा व्यक्तीला कोणत्याही कर भरण्यापासून सूट देण्याचा अधिकार आहे. राज्य सरकारे नागरी संस्थांना सध्याच्या सरकारी करांमध्ये पूरक दर जोडण्याची परवानगी देऊ शकतात.
- खर्चावर नियंत्रण - राज्य सरकार महापालिका सरकारच्या खर्चाची मर्यादा निश्चित करून आणि खर्चासाठी पाळले जाणारे नियम आणि नियम घालून त्याचे नियमन करू शकते.
- अर्थसंकल्प - शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था त्यांचे अंदाजपत्रक राज्य सरकारने विहित केलेल्या पद्धतीने तयार करतात. अर्थसंकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य सरकारची पूर्वपरवानगी आवश्यक असते. राज्य सरकारलाही कोणताही बदल करण्याचा अधिकार आहे.
- कर्ज - शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून घेतलेली कर्जे स्थानिक प्राधिकरण कर्ज कायदा, १९१४ अंतर्गत नियंत्रित केली जातात. शहरी स्थानिक सरकारच्या कोणत्याही कर्ज प्रस्तावाला मंजुरी देण्यापूर्वी राज्य सरकार; प्रस्ताव, योजना तपासते, स्थानिक संस्थांची आर्थिक स्थिती, परतफेडीचा कालावधी आणि कर्ज घेण्याची पद्धत यांचा आढावा घेतो.
- अनुदान - राज्य सरकार अनुदानाचा कार्यक्षम वापर आणि अनधिकृत वापरासाठी त्याचा गैरवापर रोखण्याची खात्री देते. शहरी प्रशासनात केंद्रीय वित्त आयोगाची भूमिका
- राज्यातील नगरपालिकांच्या संसाधनांना पूरक म्हणून राज्याचा एकत्रित निधी वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांबाबत शिफारशी करा.
- भारताच्या एकत्रित निधीतून राज्यांच्या महसुलाच्या अनुदानाचे नियमन करणारी तत्त्वे जी पुढे शहरी स्थानिक संस्था आणि पंचायती राज संस्थांना दिली जातात.

शहरी प्रशासनात राज्य वित्त आयोगाच्या भूमिकेची शिफारस केली आहे -

- शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे आकारलेले किंवा विनियोजन केलेले कर, शुल्क आणि शुल्क
- राज्याच्या एकत्रित निधीतून शहरी स्थानिक सरकारला अनुदान.
- शहरी स्थानिक सरकारची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे मार्ग.
- शहरी स्थानिक सरकारच्या वित्तपुरवठ्यात सर्वांगीण सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना.

१.३.५. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वित्तपुरवठा करणे

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या यश, कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेसाठी पुरेशी आर्थिक संसाधने ही पूर्व-आवश्यकता आहे, त्याशिवाय स्थानिक स्वराज्य संस्था राज्य सरकारांच्या केवळ अधीनस्थ घटक आहेत. दर्जेदार सार्वजनिक उपयोगिता सेवांचे वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी आणि मोठ्या प्रमाणावर समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते आवश्यक आहेत.

शहरी स्थानिक सरकारांसाठी वित्त स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत –

- कर महसूल - हे शहरी स्थानिक सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख प्रमाण आहे. गोळा केलेले मुख्य कर हे आहेत – व्यापार आणि व्यवसायांवरील कर, वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध होणाऱ्या जाहिरातींव्यतिरिक्त इतर जाहिरातींवरील कर, वाहने, चित्रपटगृह, टोल टॅक्स, जकात किंवा टर्मिनल टॅक्स इ.
- करोत्तर महसूल – यामध्ये सार्वजनिक उपयोगिता सेवांमधून मिळणारा नफा समाविष्ट आहे. जसे की वाहतूक, वीजपुरवठा, महानगरपालिकेच्या मालमत्तेच्या भाड्याची पावती, गुंतवणुकीवरील व्याज, महानगरपालिकेच्या उपनियमांविरुद्धच्या गुन्हांसाठी दंड, परवाने किंवा परवाने जारी करण्यासाठी शुल्क.
- अनुदान-मदत - ते शहरी सरकारांद्वारे प्रदान केलेल्या काही सेवांसाठी राज्य सरकारद्वारे दिले जाणारे अनुदान आहेत. आवर्ती आणि नॉन-रिकरिंग अशा दोन प्रकारात वर्गीकरण केलेले, आवर्ती अनुदान राज्य सरकारकडून आवर्ती खर्चातील तफावत भरून काढण्यासाठी दिले जाते, तर शाळांच्या इमारती, रुग्णालये, पाणीपुरवठा इत्यादी प्रकल्पांसाठी नॉन-आवर्ती अनुदान पालिकांना दिले जाते.
- कर्ज – शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कर्जे आणि कर्जे केंद्रीय कायदा स्थानिक प्राधिकरण कर्ज कायदा, १९९४ अंतर्गत नियंत्रित केली जातात. कर्जांना राज्य सरकारकडून आणि काही प्रकरणांमध्ये केंद्र सरकारकडून पूर्व मंजूरी देणे आवश्यक आहे. ते बँका, वित्तीय संस्था, LIC इत्यादींकडून कर्ज घेऊ शकतात. पेमेंटची पद्धत, व्याज दर, मुदत आणि वापराचे उपाय प्रत्येक बाबतीत बदलतात. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तापुढील आव्हाने:
- एकूण नगरपालिका महसुलात नगरपालिकांच्या स्वतःच्या महसुलाचा वाटा २००७-०८ मध्ये ५५% वरून २०१७-१८ मध्ये ४३% पर्यंत घसरला आहे.
- २००७ ते २०१७-१८ या कालावधीत जीडीपीच्या जवळपास १% वर स्थिर राहिलेले नगरपालिका महसूल ते GDP गुणोत्तर कमी
- २०१०-११ पासून नगरपालिका महसुलात आंतरसरकारी हस्तांतरणाचा वाटा वाढला आहे परंतु तरीही तो अपुरा आहे.

- स्थानिक सरकारांवरील CAG अहवाल नगरपालिका खाती तयार करण्यात कमतरता दर्शवतात जसे की बजेट तयार करणे, ULBs द्वारे खात्यांचे अद्ययावतीकरण आणि वेळेवर सादरीकरण
- राज्य वित्त आयोगाचे अकार्यक्षम कार्य.
- जीएसटी लागू केल्याने, जकात, स्थानिक संस्था कर, प्रवेश कर आणि जाहिरात कर यांसारख्या शहरी स्थानिक संस्थांकडून कर महसुलाची महत्वपूर्ण संसाधने काढून घेतली गेली आहेत.
- भारतातील नगरपालिकेच्या कर महसुलात सुमारे ६०% योगदान देणारा मालमत्ता कर हा एकमेव प्रमुख कर असलेल्या कर संसाधनांचे कमी वैविध्यीकरण - शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तवृद्धीसाठी उपाय -
- राज्य सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना करांच्या बाबतीत पुरेसे अधिकार दिलेले आहेत याची खात्री करावी.

विनियोग आणि कार्यक्षम वापर

- राज्यांनी स्थानिक सरकारांना त्यांच्या महसुलाच्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी एक यंत्रणा तयार करावी.
- नगरपालिकांच्या प्रकल्पांसाठी नियमित प्रभाव अभ्यास.
- नवीन पारदर्शक आणि सरलीकृत करप्रणाली सादर करणे.

१.४. शहरी प्रशासनात राज्येतर कलाकारांची भूमिका

१.४.१. कॉर्पोरेट क्षेत्राची भूमिका

अर्थव्यवस्थेच्या महत्वपूर्ण प्रेरक शक्तींपैकी एक, मुख्य रोजगार निर्माते आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात एक प्रमुख योगदानकर्ता म्हणून, खाजगी क्षेत्र शहरी प्रशासन आणि आर्थिक विकासामध्ये महत्वाची भूमिका बजावते. विकासाच्या सर्वसमावेशकतेवर प्रभाव टाकून, शाश्वत विकासासाठी साधनांचा अवलंब करून आणि अस्थिरता, बहिष्कार आणि बेरोजगारी यांसारख्या संघर्ष आणि संकटांना तोंड देऊन ते शासनात महत्वाची भूमिका बजावतात.

खाजगी क्षेत्र खालील मार्गांनी विकास आणि शहरी प्रशासनात महत्वाची भूमिका बजावत आहे -

- अनेक देशांमध्ये ते गरिबांना वस्तू आणि सेवांचे मुख्य प्रदाता आहेत.
- पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीच्या मार्गाने, खाजगी क्षेत्र सार्वजनिक मालमत्ता किंवा सेवा प्रदान करण्यात मदत करते ज्यामध्ये ते जोखीम आणि व्यवस्थापनाची जबाबदारी घेते आणि त्याचा मोबदला कामगिरीशी जोडलेला असतो.

- OECD ने अंदाज व्यक्त केला आहे की २०३० पर्यंत जागतिक पायाभूत सुविधा गुंतवणुकीसाठी \$७१ ट्रिलियन खर्च करणे आवश्यक आहे आणि त्यापैकी बरीचशी उद्योन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये आवश्यक आहे. PPPs हे एक संभाव्य उपाय म्हणून ओळखले गेले आहे
- खाजगी क्षेत्रांसोबत भागीदारी –
 - कमी किमतीच्या घरांमध्ये गुंतवणूक वाढवू शकते.
 - गरीब किंवा अनौपचारिक समुदायांमध्ये सेवांचा विस्तार करा
 - सुरक्षित कामाची ठिकाणे प्रदान करा
 - सूक्ष्म-वित्त पुरवठ्याद्वारे गरीबांना कर्ज मिळवण्यास मदत करा

शहरी प्रशासनातील खाजगी क्षेत्राची भूमिका आणि पायाभूत निधीतील तफावत लक्षात घेता, सार्वजनिक क्षेत्र खालील उपाययोजना करू शकते. सार्वजनिक धोरण, शहरी नियोजन आणि विकासामध्ये कॉर्पोरेट क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे –
- खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोत्साहन
- खाजगी क्षेत्राशी स्पर्धा करण्यापेक्षा त्यांना पूरक, समन्वय आणि सहयोग करण्यासाठी धोरणे आणि हस्तक्षेपांची अंमलबजावणी करा. सार्वजनिक खाजगी भागीदारी प्रकल्पांची उद्दिष्टे आणि कार्यपद्धतीची स्पष्ट दृष्टी.

नागरी प्रशासनाच्या संदर्भात भारतातील महत्त्वपूर्ण PPP प्रकल्प –

- मुंबई मेट्रो
- DND लिंक रोड
- कर्नाटकातील यशस्विनी आरोग्य योजना
- उत्तरांचल मोबाइल हॉस्पिटल आणि संशोधन केंद्र

१.४.२. नागरी समाजाची भूमिका

जागतिक बँकेच्या मते, नागरी समाज म्हणजे संस्था, समुदाय गट, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), कामगार संघटना, स्वदेशी गट, धर्मादाय संस्था, विश्वासावर आधारित संस्था, व्यावसायिक संघटना आणि फाउंडेशन अशी विस्तृत श्रेणी समजली जाऊ शकते. ते गैर-सरकारी संस्थांपेक्षा (एनजीओ) भिन्न आहेत कारण एनजीओ केवळ सामाजिक-आर्थिक विकास आणि राजकारणात नागरिकांचा सहभाग सक्रिय करण्यात आणि धोरणावर प्रभाव टाकण्यासाठी भूमिका बजावत असलेल्या नागरी समाजाचा एक भाग आहेत, तर नागरी समाज, एक व्यापक संकल्पना, ज्यामध्ये सर्व संस्था आणि संघटनांचा समावेश आहे. राज्य आणि बाजारपेठेबाहेर अस्तित्वात आहे.

भारतातील नागरी संस्थांचे प्रकार –

- सहकारी
- स्थानिक भागधारक गट, सूक्ष्म कर्ज आणि थ्रिफ्ट एंटरप्रायझेस
- स्वयं-मदत गट
- नोंदणीकृत संस्था विशिष्ट उद्देशांसाठी तयार केल्या गेल्या
- धर्मादाय संस्था आणि ट्रस्ट
- कामगार संघटना
- आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि मानवाधिकार संघटना

नागरी समाजाने बजावलेली भूमिका शहरी शासनामध्ये –

- राज्य कार्यप्रदर्शन आणि सार्वजनिक अधिकाऱ्यांची कृती आणि वर्तन यांचे नियमन आणि निरीक्षण;
- धोरणांचे विश्लेषण
- ते प्रतिनिधित्व करत असलेल्या हितसंबंधांच्या मागण्या मांडून वकिलाची भूमिका
- नागरिकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल शिक्षित करा
- सर्वांगीण कल्याण सुधारण्यासाठी विकास कार्य सुरू ठेवा
- अधिकारी आणि सरकारी एजंट पोहोचत नसलेल्या भागात सेवा प्रदान करा
- योग्य खात्री करा राज्याच्या अधिकारांवर नियंत्रण आणि समतोल

नागरी समाजाला भेडसावणारी आव्हाने जी नागरी प्रशासनातील त्यांची भूमिका रोखतात –

- निसर्गात असंघटित
- नियामक फ्रेमवर्कचा अभाव
- कामकाजात पारदर्शकतेचा अभाव

यामध्ये नागरी समाजाची भूमिका वाढवण्यासाठी पुढील उपाययोजना केल्या जाऊ शकतात. नागरी प्रशासन –

- नागरी समाज, स्वयंसेवी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या आर्थिक क्रियाकलापांचे नियमन करण्याची यंत्रणा
- कॉर्पोरेट प्रशासन तत्त्वे अंमलात आणणे
- उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता वाढवणे
- डेटा आणि माहितीसाठी नागरी समाजाची सुलभता वाढवणे

१.६ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

- १) नागरी प्रशासन संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) महाराष्ट्रातील नागरिकरणांवर निबंध लिहा
- ३) नागरी प्रशासनाविषयीच्या घटनात्मक व कायदेशीर तरतुदींची मांडणी करा.
- ४) स्थानिक नागरी स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक संसाधनांची चर्चा करा.
- ५) नागरी प्रशासनातील ३१-राज्य घटकांची सविस्तर चर्चा करा.

टिपा लिहा.

- १) नागरी समाज व नागरी प्रशासन
- २) स्थलांतर
- ३) न्यायालयीन निर्णय व नागरी प्रशासन
- ४) नागरी प्रशासनाचे बदलते स्वरूप

१.७ संदर्भ सूची

- १) बंग के. आर. 'महाराष्ट्र शासन व राजकारण' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपूरा, औरंगाबाद, २०१३.
- २) पळशीकर सुहास, 'महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, प्रतमा प्रकाशन, पुणे, २००४.
- ३) पाटील विलास, 'महाराष्ट्र शासन व राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर २००३.
- ४) सिरसीकर व. म. 'आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण' कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००८

जमीन व गृहनिर्माण

घटक रचना

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ प्रस्तावना
- २.३ जागेची समस्या
- २.४ महाराष्ट्राचे गृहनिर्माण धोरण
- २.५ झोपडपट्टीची समस्या
- २.६ झोपडपट्टी पुनर्वसन
- २.७ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ उद्दिष्टे :-

१. शहरी भागातील जमिनीचा प्रश्न व समस्या समजून घेणे.
२. महाराष्ट्र शासनाच्या गृहनिर्माण धोरणाचा अभ्यास करणे.
३. शहरी भागातील झोपडपट्टीची समस्या जाणून घेणे व त्यावरील उपायांचा आढावा घेणे.
४. झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे स्वरूप समजून घेणे, त्याचबरोबर पुनर्वसनाच्या शासकीय धोरणांचा/ योजनांचा अभ्यास करणे.

२.२ प्रस्तावना :-

वाढत्या नागरी लोकसंख्येमुळे भारतात शहरांची संख्या ही जोमाने वाढत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण शहरांची संख्या सुमारे ८ हजार पर्यंत पोहोचली आहे. त्यामुळे साहजिकच राहत्या जागेचा प्रश्न व त्या लोकसंख्येसाठी आवश्यक निवाऱ्याची व्यवस्था करणे हे एक मोठे प्रश्नचिन्ह नागरी प्रशासनासमोर आहे. भारतामध्ये सर्वात जास्त नागरी लोकसंख्या महाराष्ट्र राज्यात राहते. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येपैकी निम्म्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या ही शहरी भागात वास्तव्य करते. त्यामुळे शहरी प्रशासनासमोर जे अनेक प्रश्न उभे आहेत त्यापैकी जागेचा प्रश्न, अवैध झोपडपट्टी हे दोन प्रश्न महत्वाचे आहेत. ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे शहरी भागात होणारे स्थलांतर हे त्याचे एक प्रमुख कारण सांगता येईल. अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे शहरात घरांची टंचाई, जागेचा प्रश्न, गलिच्छ वस्त्या इ. समस्या वाढत आहेत व त्यांचे निराकरण करणे ही शहरी प्रशासनासमोरील डोकेदुखी ठरते.

वाढत्या नागरीकरणामुळे जमिनीचा तुटवडा निर्माण झालेला आहे. निवासासाठी घरांची समस्या निर्माण होत आहे. याचाच परिणाम म्हणजे शहरातील जमिनीच्या किमती भरमसाठ वाढलेल्या आहेत. प्रति चौरस मीटर काही हजार रुपयाने फ्लॅट खरेदी करावे लागत असल्याने शहरी भागातील मध्यमवर्गीयांचे जीवन असह्य झालेले आहे. परिणामी शहरातील गरीब लोकांना झोपडपट्ट्यांमध्ये राहून आपले जीवन जगावे लागत असल्याचे चित्र सर्रास पहावयास मिळते. अनेकदा रस्त्यांच्या बाजूला असलेले फुटपाथ, रेल्वे स्टेशनची मोकळी जागा, स्कायवॉकच्या खाली हे लोक स्वतःचा निवारा तयार करतात व आपली गुजराण करतात.

सद्यस्थितीत शहरांमध्ये आपले स्वतःचे घर बांधणे किंवा विकत घेणे अतिशय अवघड होत चालले आहे. स्वतःचे घर नसल्यास घर भाड्याने घेणे हा दुय्यम पर्यायही उपलब्ध आहे, परंतु आता तर घरांचे भाडे देखील मोठ्या प्रमाणात वाढलेले असल्याने आर्थिक दृष्टीने परवडणारे नाही. भाड्याने घर घेण्याची क्षमता नसलेला कामगारवर्ग, मजूरदार पर्याय म्हणून झोपडपट्टीचा मार्ग स्वीकारतात. त्यामुळे झोपडपट्ट्यांची संख्यासुद्धा दिवसेंदिवस वाढत आहे. झोपडपट्टीवर प्रतिबंध घालून तेथील लोकांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे ही शहरी प्रशासनासाठी महत्त्वाची बाब ठरते. त्यामुळे अनेक शहरी गृहनिर्माण योजना सुरु करण्यात आलेल्या आहेत.

२.३ जागेची समस्या :-

वाढती लोकसंख्या हा भारताच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत जागेमध्ये वाढ होत नसल्याने या अतिरिक्त लोकसंख्येला सामावून घेणे अतिशय जिकिरीचे आहे. एका पाहणीनुसार, महाराष्ट्राच्या शहरीकरणाची टक्केवारी सन २०३० पर्यंत ५८ टक्के होण्याची शक्यता आहे. परंतु एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येला कसे सामावून घ्यायचे हा मोठाच प्रश्न आहे. शहरातील बहुतांश लोकसंख्या ही सर्वसाधारण उत्पन्न गटातील असते. शहरातील जागांचे भाव गगनाला भिडलेले आहेत. जमिनीच्या वाढत्या दराने तसेच बांधकामाच्या वाढीव खर्चामुळे सर्वसामान्यांना परवडणाऱ्या किमतीमध्ये घरे उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे नाईलाजास्तव ते झोपडपट्टीत वास्तव्य करतात. आज मुंबईची ६० टक्के लोकसंख्या झोपडपट्टीत राहत आहे व भविष्यात ही संख्या वाढण्याची शक्यता अधिक आहे.

शहरांमधील जागा गृहप्रकल्पांनी व्याप्त असल्याने मोकळी जागा मिळणे अशक्य झाले आहे. शहरांमध्ये जागेच्या कमतरतेमुळे टोलेजंग इमारती उभ्या राहत आहेत. त्यातून बऱ्याच प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेता येते. तरीही जागेची टंचाई ही भासत आहे. शहरांमध्ये दरवर्षी ४ लाख ६० हजार नवे रहिवासी येत असतात. म्हणजेच सुमारे लाखभर कुटुंबांना नव्याने घरांची गरज भासत असते. त्यामुळे नवीन शहरांची निर्मिती होणे गरजेचे ठरते. मुंबईसारख्या शहरांमध्ये तर एवढा जागेचा पुरवठा करण्याची क्षमता नाही. या समस्यांला सामोरे जाण्यासाठी नवी मुंबई प्रमाणे मुंबईचा आणखी विस्तार होणे आवश्यक ठरते.

देशातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या मुंबई शहरात लाखो लोक बेघर असल्याची आकडेवारी सांगते या बेघरांसाठी निवारा कसा उपलब्ध करायचा हा देखील एक मोठा प्रश्न

आहे त्यामुळे जागेची टंचाई हा प्रशासनासमोर अडथळा ठरतो याच साठी प्रस्तुत प्रकरणात आपण जागेच्या टंचाईवरील प्रमुख उपाय असलेल्या गृहनिर्माण धोरणाचा अभ्यास करणार आहोत यामध्ये झोपडपट्टी चा मुद्दा सुद्धा अंतर्भूत आहे कारण झोपडपट्टी समस्येचे निराकरण करणे हासुद्धा गृहनिर्माण धोरणाचाच एक भाग आहे.

शहरांमध्ये झालेली गर्दी, झोपडपट्टी व घरांची टंचाई या तीन बाबी परस्परांशी निगडित आहेत. वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात घरांची उपलब्धता न झाल्याने घरटंचाई ही समस्या देखील उग्र रूप धारण करीत आहे. जागेची टंचाई व गृहनिर्माण समस्या या वरवरच्या बाबी वाटत असल्या तरी त्यातून होणारे दुष्परिणाम नजरेआड करता येणार नाहीत. या कारणांमुळेच पुढे गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, अनैतिकता, प्रदूषण, सांडपाणी समस्या इ. समस्यांचा जन्म होत असतो. त्यामुळेच प्रत्येक नागरी प्रशासनाने याची वेळीच दखल घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे अनिवार्य ठरते. वास्तविक शहरांचे सुशोभिकरण करण्यासाठी मोकळ्या जागांची गरज असते व त्यासाठीच अनेक भूखंड प्रशासनाने राखीव ठेवलेले असतात. परंतु अवैध झोपडपट्टीमुळे भविष्यात शहरांच्या विकासासमोर पेचप्रसंग निर्माण होत असतो. यासाठीच त्याचे योग्य नियोजन होणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत प्रकरणात आपण शहरीकरणातून निर्माण झालेला झोपडपट्टीचा प्रश्न व त्यावर उपाय म्हणून कार्यरत असलेले शासनाचे पुनर्वसन धोरण, गृहनिर्माण धोरण इत्यादी बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

२.४ महाराष्ट्राचे गृहनिर्माण धोरण :-

जगातील बहुतेक सर्वच देशांसमोर वाढत्या लोकसंख्येमुळे निवाऱ्याची समस्या निर्माण झालेली आहे. भारतापुरता विचार केल्यास महाराष्ट्र हे वेगाने नागरीकरण होणारे राज्य आहे. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्या निम्म्यावर पोहोचली आहे. सहाजिकच नागरी भागात जागेची समस्या निर्माण झाल्याने तेथील गृहनिर्माणाला (घरबांधणी) महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. नागरीकरण ही अटळ प्रक्रिया असल्याने त्याच्याकडे कानाडोळा करणे कोणत्याही शासनाला अशक्य आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे रोजगार वा इतर कारणास्तव शहरांकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत असते. त्यामुळे या वाढत्या लोकसंख्येच्या निवाऱ्याचा प्रश्न, मूलभूत सुविधा, दळणवळण, रोजगार या सर्व बाबींचा शासनाला विचार करावा लागतो. महाराष्ट्र हे देशातील प्रगत राज्य आहे. आतापर्यंत निवाऱ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी राज्य शासनाने नेहमीच पुढाकार घेतला आहे. शहरातील वाढत्या लोकसंख्येला घरे पुरविणे, झोपडपट्टीवासीयांना घरे उपलब्ध करून देणे याबाबत महाराष्ट्र शासनाचा अग्रक्रम राहिला आहे. त्यामुळे शहरी भागातील नागरिकांची निवाऱ्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी व त्याचे भविष्यकालीन नियोजन करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने सुद्धा केंद्राच्या धर्तीवर गृहनिर्माण धोरण आखलेले आहे. या गृहनिर्माण धोरणाची माहिती आपण या मुद्द्यात अभ्यासणार आहोत.

२.४.१ महाराष्ट्राच्या गृहनिर्माण धोरणाची उद्दिष्टे :

- ग्रामीण व शहरी भागातील जनतेला परवडतील अशा घरांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन देणे. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी निवारा उपलब्ध करून देणे, तसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक. अल्प उत्पन्न व मध्यम उत्पन्न गटासाठी पुरेशा घरांची निर्मिती करणे.

- झोपडपट्टीची समस्या नष्ट करण्यासाठी झोपडपट्ट्यांचा विकास व पुनर्वसन करणे, त्यासोबतच शहरी भागातील गरीब लोकांच्या निवाऱ्याची व्यवस्था करणे.
- सार्वजनिक व खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन देऊन गृहनिर्माण क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण करणे. जेणेकरून, अल्प उत्पन्न गटातील आणि दुर्बल गटातील लोकांसाठी निवाऱ्याची सुलभ व्यवस्था होऊ शकेल.
- गृहनिर्माण प्रस्ताव मंजूर करण्याची प्रक्रिया सुलभ करणे. तसेच बांधकाम विकास नियमात सुसूत्रता आणणे.
- भाडेतत्वावरील घरांची निर्मिती करणे. भाडेनियंत्रण कायद्यात दुरुस्ती करून दुर्बल घटकातील रहिवाशांना त्यांच्या गरजेनुसार घरांची निवड करता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे.
- शहरातील अतिजीर्ण व मोडकळीस आलेल्या इमारतींच्या पुनर्विकासासाठी/पुनर्बांधणीसाठी प्रोत्साहन देणे. शहरातील ऐतिहासिक वारसा लाभलेल्या इमारतींचे व वास्तूंचे जतन करणे.
- शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी निधीची व्यवस्था करणे व जमा झालेला निधी त्याच कामासाठी उपयोगात आणणे.
- पर्यावरणपूरक अशा शहरांची व उपनगरांची निर्मिती करणे.
- मुंबईसारख्या झोपडपट्टीग्रस्त शहरातील जुन्या व मोडकळीस आलेल्या इमारतींच्या पुनर्विकासासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम हाती घेणे.
- महाराष्ट्र शासनाच्या गृहनिर्माण धोरणाची वरील प्रमाणे उद्दिष्ट असलेली आपणास सांगता येतील.

२.४.२ महाराष्ट्राच्या गृहनिर्माण धोरणाची वैशिष्ट्ये :

महाराष्ट्राचे पहिले गृहनिर्माण धोरण १ नोव्हेंबर, २००६ रोजी जाहीर करण्यात आले. हे धोरण ठरविताना विविध संघटना, लोकप्रतिनिधी व नागरिकांनी केलेल्या सूचनांचाही विचार करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रातील जनतेला हक्काचा निवारा उपलब्ध करून देणे व हे करताना शहरांचे योग्य प्रकारे नियोजन करणे हा प्रमुख हेतू यामागे होता.

महाराष्ट्राच्या गृहनिर्माण धोरणाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- अ) **जमिन उपलब्ध करणे :-** महाराष्ट्राच्या गृहनिर्माण धोरणाचे हे प्रमुख वैशिष्ट्य सांगता येईल. अल्प उत्पन्न असलेल्या किंवा आर्थिक कमकुवत असलेल्या कुटुंबासाठी त्याच शहरात किंवा शहरालगतच्या भागात जमीन उपलब्ध करून देणे हे या गृहनिर्माण धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे. ज्या ठिकाणी शहर संपते त्या शहराला लागून असलेल्या

क्षेत्रात नागरिकांना परवडणाऱ्या किमतीमध्ये घरे उपलब्ध करून देण्याचे नियोजन या गृहनिर्माण धोरणात आहे. त्यासाठी जमिनीचा अगदी सुनियंत्रित वापर करून वाढीव चटई निर्देशांक (एफएसआय) सुद्धा उपलब्ध करून देण्याची तरतूद केलेली आहे. शहरातील आरक्षित असलेल्या जमिनी खासगी सहभागाने विकसित करून त्या जागेवर सार्वजनिक गृहनिर्माण संकुले उभी करून बेघरांसाठी घरे उपलब्ध करून देणे हे उद्दिष्ट यामध्ये निर्धारित करण्यात आलेले आहे. नगरपालिका अस्तित्वात असलेल्या क्षेत्रांमध्ये एखाद्या जमीन मालकास बांधकाम परवानगी घेताना अनेक अडचणी येत असतात. त्यामुळे बांधकाम प्रक्रियेमध्ये व्यत्यय येत असतो. ही अडचण दूर व्हावी यासाठीही नियमांमध्ये काही प्रमाणात बदल करण्यात आलेला आहे. थोडक्यात, घरे बांधण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जमीन उपलब्ध करून देण्याचे या धोरणात निश्चित केलेले आहे.

- ब) **आर्थिक मदतीची तरतूद :-** शहरी भागातील अल्प उत्पन्न असलेल्या गटांना गृहनिर्माण प्रकल्पांच्या उभारणीसाठी आवश्यक ती शासकीय जमीन सवलतीच्या दराने उपलब्ध करून देण्याची तरतूद या धोरणात आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी केंद्रपुरस्कृत गृहनिर्माण योजनांसाठी शासनाकडून निश्चित आर्थिक वाटा उचलण्याचीही बाब यामध्ये आढळते. राज्यातील गृहनिर्माण संस्था (जसे की: म्हाडा, सिडको, प्रादेशिक मंडळे) यांच्यामार्फत अल्प उत्पन्न असलेल्या नागरिकांसाठी गृहनिर्माण योजना कार्यान्वित करणे, अगदी सवलतीच्या दराने बांधकाम करून दुर्बल घटकांना निधीचा पुरवठा करणे अशीही तरतूद या गृहनिर्माण धोरणांमध्ये करण्यात आलेली आहे.
- क) **पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे :-** नागरी भागातील खाजगी किंवा शासकीय गृहनिर्माण प्रकल्पांमध्ये पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे अनिवार्य असेल असे या धोरणात निश्चित केलेले आहे. यामध्ये रस्ते, पाणीपुरवठा, गटारे, मलनिःसारण या पायाभूत सुविधांचा समावेश आहे. आवश्यकता असल्यास यासाठी शासकीय निधीही उपलब्ध करून दिला जाईल. पायाभूत सुविधांच्या पूर्ततेसाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण (MMRDA), म्हाडा, सिडको यासारख्या शासकीय संस्था मदत करतील. तसेच खाजगी गृहनिर्माण प्रकल्पांमध्ये आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा उपलब्ध करण्याची जबाबदारी बिल्डर्सवर सोपविण्यात आलेली आहे. हे देखील या गृहनिर्माण धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे.
- ड) **उपनगरांचा विकास करणे:-** वाढत्या नागरीकरणामुळे अनेक शहरे दाटीवाटीने वसलेली आहेत. अशा शहरांना लागून असलेल्या उपनगरांचा विकास करण्याच्या उद्देशाने नवीन गृहनिर्माण धोरणाची आखणी करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्र राज्यात वेगाने होणारे नागरीकरण व त्यामुळे मुंबई शहराची वाढती लोकसंख्या या बाबींचा विचार करून शासनाने इतर उपनगरे एकमेकांना जोडण्याला विशेष प्राधान्य दिले आहे. उदा. मुंबई महानगरासोबत लागून असलेली उपनगरे यांचा विकास करणे. यासाठी गृहनिर्माणाबरोबरच या उपनगरांच्या पायाभूत सुविधांसाठीही आराखडा तयार करण्याचे सदर धोरणात प्रस्तावित आहे.

- इ) **खाजगी क्षेत्राचा सहभाग महत्त्वपूर्ण :-** राज्याच्या गृहनिर्माण धोरणात खाजगी क्षेत्राचा सहभाग सुद्धा तेवढाच महत्त्वपूर्ण मानलेला आहे. शहराचे सुव्यवस्थित नियोजन करण्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचे तांत्रिक सहकार्य घेण्यावर भर देण्यात आलेला आहे. खाजगी बांधकाम व्यावसायिकांच्या मदतीने अल्प उत्पन्न गटासाठी सदनिका (घरे) उपलब्ध करणे व या सदनिकांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करणे अभिप्रेत आहे. घर बांधणी करताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून साधनसंपत्तीचा विकास करणे हे देखील यात समाविष्ट आहे. शहरातील झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास करून आवश्यकता असेल तेथे भाडेतत्वावरील घरांची उपलब्धता करणे हे या गृहनिर्माण धोरणात अंतर्भूत आहे.
- ई) **झोपडपट्टी सुधारणा व निर्मूलन:-** शहरांमधील सार्वजनिक प्रकल्प कार्यान्वित करताना ज्या झोपडपट्टीधारकांना विस्थापित व्हावे लागेल, त्यांचे पायाभूत सुविधा देऊन पुनर्वसन करण्याला प्राधान्य राहिल. झोपडपट्टी असलेल्या जागेवर नवीन गृहनिर्माण योजना राबवून झोपडपट्टी विकासाला प्राधान्य देण्यात येईल. खाजगी क्षेत्राची मदत घेऊन झोपडपट्टीवासीयांची सहकारी गृहनिर्माण संस्था कार्यान्वित करणे व या झोपडपट्टीधारकांना आर्थिक मदतीची गरज असल्यास त्याच जागेचा तारण म्हणून उपयोग करता येईल. यासाठी आवश्यक ते नियम तयार करण्यात आले आहेत. पारदर्शक प्रक्रियेचा वापर करून पुनर्विकास योजनेतून लाभधारकांची निवड करणे व त्याचे वेळोवेळी ऑडिट करणे ही बाब देखील या धोरणामध्ये समाविष्ट केलेली असल्याने हे धोरण महत्त्वाचे ठरते.
- उ) **जुन्या व मोडकळीस आलेल्या इमारतींचा पुनर्विकास :-** मुंबईसारख्या शहरातील अनेक इमारती जुन्या झालेल्या असून मोडकळीस आलेल्या आहेत. मुंबईत घरांची भाडी गोठविण्यात आल्याने अनेक इमारत मालकांनी इमारतींची देखभाल व दुरुस्ती बंद केलेली आहे. त्यामुळे या इमारती केव्हाही कोसळण्याच्या स्थितीत आहेत. अशा या इमारतींच्या पुनर्विकासाचे धोरण याद्वारे स्वीकारण्यात आलेले आहे. पुनर्विकसामुळे भाडेकरूसाठी चांगल्या प्रतीची घरे उपलब्ध होतील, तसेच अतिरिक्त घरांचा पुरवठा सुद्धा करता येऊ शकेल. यामुळे पावसाळ्यात इमारती कोसळण्याचे प्रमाण टाळता येऊ शकेल व वित्त तसेच जीवित हानी सुद्धा रोखता येऊ शकेल. म्हणून महाराष्ट्र शासनाच्या गृहनिर्माण धोरणात या बाबींना विशेष प्राधान्य देण्यात आलेले आहे.

वरील प्रमाणे शासनाच्या गृहनिर्माण धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये आपणास स्पष्ट करता येतील.

२.५ झोपडपट्टीची समस्या :-

महाराष्ट्राची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. शहरांमध्ये होत असलेल्या औद्योगिकीकरणामुळे तसेच शहरी आकर्षणामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागाकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. अशा या वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरांमध्ये घरांची टंचाई निर्माण होते. मुंबई-पुणे-नाशिक यासारख्या शहरांमध्ये ही बाब प्रकर्षाने दिसून येईल. घरांचा तुटवडा, वाढलेले दर, वाढीव भाडे या कारणांमुळे शहरांमधील निम्न्यापेक्षा अधिक

लोकसंख्या झोपडपट्टीमध्ये राहात असल्याचे चित्र समोर येते. दाटीवाटीने वसलेल्या या झोपडपट्ट्यांमध्ये अनेक पायाभूत सुविधांची वाणवा असते. पाणी, गटारे, वीज, सांडपाणी या सुविधांचा अभाव असल्याने झोपडपट्टीमध्ये आरोग्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण होतो.

झोपडपट्टीला इंग्रजीत 'Slum' असा शब्दप्रयोग आहे. याचा अर्थ दाट, कोंदट व मानवी जीवनास हानिकारक अशी गलिच्छ वस्ती होय.

२.५.१ झोपडपट्टी व्याख्या : झोपडपट्टीच्या व्याख्या विविध विचारवंतांनी पुढीलप्रमाणे मांडल्या आहेत.

- १) **फोर्ड :-** “झोपडपट्टी म्हणजे अशी वस्ती की, जेथील घरे अत्यंत अपूरी व निकृष्ट प्रतीची असून तेथील परिसर मानवाचे आरोग्य, सुरक्षितता व नीती मत्केच्या दृष्टीकोनातून तसेच कल्याणाच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत धोकादायक आहे.”
- २) **एस. के. गुप्ता :-** “मानवी जीवनासाठी अयोग्य अशा घरांची गर्दी असलेली वस्ती म्हणजे झोपडपट्टी होय.”
- ३) **मार्शल बी विलनार्ड :** “साधारणतः असे सांगता येईल की, झोपडपट्टी म्हणजे घरांची दाटी असलेली, दुर्लक्षित केलेला, निकृष्ट दर्जा जीवनमान असलेला शहराचा विशिष्ट भाग होय.”
- ४) **इ. सी. बर्गेल :-** “झोपडपट्टी म्हणजे शहरातील निवासस्थानांचा कनिष्ठ दर्जा असलेला भाग होय.”
- (५) **संयुक्त राष्ट्रसंघ :-** “अत्याधिक गर्दी, सर्व प्रकारचे अधःपतन, अस्वच्छता आणि मानवी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधांचा अभाव असणाऱ्या एखाद्या इमारतीला, इमारतीच्या समुदायाला किंवा अशी घरे असणाऱ्या प्रदेशाला 'झोपडपट्टी' म्हणतात.”

शहरांमध्ये वाढलेली लोकसंख्या, घरांची टंचाई व झोपडपट्टी या समस्या एकमेकांवर अवलंबून आहेत. शासकीय मोकळ्या भूखंडांवर अतिक्रमण करून या जागा बळकावल्या जातात व त्याचे अवैध झोपडपट्टीमध्ये रूपांतर होते. झोपडपट्टीमध्ये आरोग्याचाही गंभीर प्रश्न निर्माण होत असतो. व्यसनाधीनता, गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय यासारखे दुष्परिणाम झोपडपट्टी मुळे होत असल्याने या समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न नागरी प्रशासनाकडून केला जातो. परंतु त्याला पाहिजे त्या प्रमाणात यश मिळत नाही. गलिच्छ वस्तीचे रूपांतरण सुव्यवस्थित नागरी वस्तीमध्ये होण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे असते. शासनाने विविध योजना राबवून झोपडपट्टी निर्मूलनाचे प्रयत्न आतापर्यंत केलेले आहेत. झोपडपट्टी ही समस्या नेमकी काय आहे? त्याचे शहरी प्रशासनावर होणारे दुष्परिणाम कोणते आहेत? याची चर्चा आपण संबंधित प्रकरणात करणार आहोत.

२.५.२ झोपडपट्टी निर्माण होण्याची कारणे :-

झोपडपट्टी ही शहरी प्रशासनासमोरील सध्याची सर्वात गंभीर समस्या आहे. म्हणून झोपडपट्टी निर्माण होण्याच्या कारणांचा शोध घेणे महत्वाचे ठरते. झोपडपट्टी निर्माण होण्याची प्रमुख कारणे खालील प्रमाणे आहेत :

- अ) वाढती लोकसंख्या :- वेगवेगळ्या कारणांमुळे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या शहरी भागाकडे स्थलांतरित होत असते. परंतु वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्याएवढ्या घरांची निर्मिती होत नाही, किंवा जरी झाली तरी ते विकत घेण्याची क्षमता शहरातील गरीब कुटुंबांची नसते. परिणामी झोपडपट्टीचा आधार घेण्याची पाळी या कुटुंबावर येते. बऱ्याचदा शहरी भागातील जागांचे भाव गगनाला भिडलेले असल्याने भाड्याने घर घेण्याचा पर्याय शिल्लक असतो. सद्यस्थितीत घरांचे भाडे भरमसाठ वाढलेले असल्याने कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी झोपडपट्टीचाच आधार घ्यावा लागतो. म्हणून शहरी भागातील वाढती लोकसंख्या हे झोपडपट्टी निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण आहे.
- ब) शहरातील वाढते औद्योगीकरण :- औद्योगीकरण हे झोपडपट्टीमध्ये वाढ होण्याचे प्रमुख कारण आहे. वाढत्या औद्योगिकरणामुळे शहरी भागात नोकरी व व्यवसायाच्या अनेक संधी निर्माण होत असतात. नोकरीसाठी ग्रामीण भागातून स्थलांतरित झालेला कामगार सुरुवातीच्या काळात आपला हक्काचा निवारा विकत घेऊ शकत नाही. त्यामुळे सहाजिकच शहरातील मोकळ्या जागा भागात निर्माण झालेल्या झोपडपट्ट्यांमध्ये तो आश्रय घेत असतो. शहरात आवश्यक ते घर मिळत नसल्याने गलिच्छ वस्तीमध्ये राहण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय शिल्लक नसतो. त्यामुळेही झोपडपट्टीमध्ये वाढ होत आहे.
- क) नैसर्गिक संकटे :- वेगवेगळ्या प्रकारच्या निर्माण झालेल्या नैसर्गिक संकटांमुळे जीवन जगण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे येत असतात. विशेषता शेतीप्रधान व्यवस्थेत पूर, दुष्काळ, भूकंप, वादळे इ. नैसर्गिक संकटांमुळे लोकांचे स्थलांतर शहराकडे होते. नैसर्गिक संकटांमुळे हतबल झालेली कुटुंबे शहरांमध्ये भाड्याने किंवा विकत घर घेऊन राहू शकत नाहीत. शेवटचा पर्याय म्हणून झोपडपट्टीचा आश्रय हे लोक घेत असतात. नैसर्गिक संकटांपासून वाचण्यासाठी ह्या लोकांना शहरे हा एक मोठा आधार वाटत असतो. पोटाची खळगी भरण्यासाठी आवश्यक तो रोजगार व नोकरी शहरात सहजासहजी उपलब्ध होत असल्याने ते शहराकडे येतात व झोपडपट्टी मध्ये आश्रय घेतात. त्यामुळे झोपडपट्टी मध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत असल्याचे दिसते.
- ड) गरीबी व घरांची टंचाई :- महाराष्ट्र हे प्रगतशील राज्य असले तरी शहरी भागातील गरिबीचे प्रमाणही भयावह आहे. गरिबीमध्ये जीवन जगत असताना लोकांना आपल्या मूलभूत गरजा भागविताना सुद्धा मोठी कसरत करावी लागते. असे असताना ते चांगल्या वस्तीत घर विकत घेऊ शकत नाहीत. म्हणून नाईलाजास्तव सुद्धा अनेक कुटुंबांना झोपडपट्टीमध्ये वास्तव्य करावे लागते. शहरी भागांमध्ये ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढते त्या प्रमाणात बऱ्याचदा घरेही उपलब्ध नसतात. घर टंचाईच्या समस्येमुळे घरांचे भाडे व किमतीसुद्धा आकस्मिकपणे वाढत असतात किंवा

वाढविल्या जातात. स्वस्तात मिळणारी घरे उपलब्ध नसल्याने स्थलांतरित झालेले लोक झोपडपट्टीमध्ये वास्तव्य करू लागतात. त्यानंतर हेच लोक आपल्या नातेवाईकांना सुद्धा आमंत्रित करतात व अशा प्रकारे झोपडपट्टीमध्ये दिवसागणिक वाढ होत आहे.

- इ) राजकीय व सामाजिक कारणे :- वरील कारणासोबत राजकीय व सामाजिक कारणांमुळेही झोपडपट्टीमध्ये वाढ होत असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. झोपडपट्टीमध्ये अवैधरित्या राहत असलेल्या नागरिकांना स्थानिक प्रशासनाच्या सहकार्याने वास्तव्याचा दाखला दिला जातो. या आधारावर त्यांची निवडणुकीतील मतदार म्हणून नोंद होत असते. झोपडपट्टीतील या मतांची जबाबदारी एखादा झोपडपट्टी दादा (भूमाफिया) घेत असतो. अशा एकगट मतांच्या प्राप्तीसाठी या भूमाफियांकडून झोपडपट्टीला प्रोत्साहन दिले जाते. मतांच्या मोबदल्यात या झोपडपट्टीच्या संरक्षणाची हमी राजकीय प्रतिनिधी घेत असतात. त्यामुळे झोपडपट्टीमध्ये वाढ होत आहे.

या कारणासोबतच ग्रामीण लोकसंख्येला शहरी भागाचे असलेले आकर्षण हेदेखील झोपडपट्टी वाढण्याचे एक कारण आहे. शहरी आकर्षणामुळे ग्रामीण भागातील लोंढे शहरात दाखल होत असतात व झोपडपट्टीच्या आधारावर जगत असतात. शेतीतून निर्माण झालेल्या बेकारीतून रोजगाराच्या शोधार्थ गरीब कुटुंबे शहरात येतात व गलिच्छ वस्ती मध्ये वास्तव्य करतात. या सर्व कारणांमुळे झोपडपट्टीची समस्या उग्र रूप धारण करीत आहे.

२.५.३ झोपडपट्टी निर्मूलनाचे उपाय :-

झोपडपट्टीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे नागरी प्रशासनासमोर विविध समस्या उभ्या राहत असतात. शहरांच्या विकासावर सुद्धा त्याचा विधातक परिणाम होत असतो. झोपडपट्टी निर्मूलनासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी विविध योजना राबवून या समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. झोपडपट्टी निर्माण होण्याची कारणे शोधून या कारणांचे निराकरण केले तर अप्रत्यक्षपणे झोपडपट्टी निर्मूलन होऊ शकेल. खालील उपाययोजना करून झोपडपट्टी समस्येचे निराकरण करता येऊ शकेल :

- अ) बेकारी व गरिबी निर्मूलन :- गरीबी व बेकारी हे झोपडपट्टीत वास्तव्य करण्याचे प्रमुख कारण आहे. मजूर, कामगार, गरीब याच लोकांचे झोपडपट्टीत मोठ्या प्रमाणात वास्तव्य असते. अशा कुटुंबांना झोपडपट्टीत चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या राहणीमानात बदल घडून येईल. त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावून जीवनमानात बदल झाल्यास गलिच्छ वस्तीतील वातावरण सहज बदलू शकते. म्हणून झोपडपट्टीची समस्या सोडविण्यासाठी बेकारी व गरिबी निर्मूलनाचा उपाय महत्वाचा ठरतो. झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून जवळच रोजगार उपलब्ध झाल्यास ही समस्या बऱ्याच प्रमाणात सुटू शकेल.
- ब) आवश्यक तेथे उद्योगांची उभारणी करणे :- शहरी भागात उद्योगधंद्यांचे प्रमाण वाढत असल्याने रोजगाराच्या शोधार्थ ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत असते. मुंबई, पुणे, नाशिक यासारख्या शहरांमध्ये झोपडपट्टी निर्माण होण्यामागचे हेच प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे शासनाने उद्योगांना परवानगी देताना हे उद्योगधंदे

निमशहरी भागात किंवा रोजगाराची उपलब्धता कमी असलेल्या ठिकाणी उभारल्यास स्थानिक ठिकाणी रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल व झोपडपट्टीवर प्रतिबंध बसू शकेल. उद्योगधंदे विविध ठिकाणी उभे करण्यास परवानगी दिल्यास म्हणजेच उद्योगांचे विकेंद्रीकरण केल्यास रोजगारासाठी लोकांना शहरात येण्याची गरज भासणार नाही व याचा परिणाम म्हणजे झोपडपट्टी निर्माण होणार नाही.

- क) नवीन घरे बांधणे :- शहरांमध्ये घरांचा असलेला तुटवडा किंवा अनूपलब्धता यामुळे झोपडपट्टीची निर्मिती होत असते. वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करून शहरी प्रशासनाने नवीन गृहसंकुलांच्या उभारणीस प्राधान्य दिले पाहिजे. शासकीय राखीव भूखंडांवर सरकारी प्राधिकरणांच्या सहाय्याने (जसे की म्हाडा, सिडको) नवीन घरांची निर्मिती करायला हवी. हे करताना अल्प उत्पन्न गट व मध्यम उत्पन्न गट, गरीब कुटुंब यांचा विचार करावयास हवा. झोपडपट्टीच्या उच्चाटनासाठी शहरांमध्ये नवीन गृहसंकुलांची उभारणी केल्यास झोपडपट्टीमध्ये निवारा शोधण्याची गरज निर्माण होणार नाही. गरिबांना परवडणाऱ्या दरांमध्ये घरे उपलब्ध करून द्यायला हवीत व हे करत असताना पाणी, गटारे, वीज, सांडपाणी, पर्यावरण या बाबी पायाभूत म्हणून उपलब्ध करून दिल्यास झोपडपट्टीची समस्या बऱ्याच प्रमाणात सुटू शकेल यात शंका नाही.
- ड) अवैध व्यवसायांवर प्रतिबंध:- झोपडपट्ट्या म्हणजे अवैध व्यवसायांचे केंद्र समजले जाते. अगदी गल्लीबोळामध्ये झोपडपट्टीचा आधार घेऊन विविध अनैतिक व अवैध व्यवसाय सुरू असतात. यामध्ये जुगार, मद्यपान, मटका, बालगुन्हेगारी, चोरी इत्यादी गुन्ह्यांचा समावेश होतो. म्हणून झोपडपट्टीतील या अवैध व्यवसायांचे समूळ उच्चाटन करणे महत्वाचे ठरते. अवैध व्यवसायांचे निर्मूलन केल्यास या ठिकाणचा विविधांगी विकास साध्य करता येऊ शकेल. त्यामुळे प्रशासन, पोलिस यंत्रणा यांच्या सहकार्याने झोपडपट्टीमध्ये चालू आहे असलेले अनैतिक व्यवसाय बंद पाडले पाहिजेत. हे व्यवसाय बंद झाल्यास झोपडपट्टीची समस्या बऱ्याच अंशी सुटू शकेल.
- ड) झोपडपट्टी सुधारणा :- झोपडपट्टीच्या नावाने नुसती ओरड करून हा प्रश्न सुटणारा नाही. अनेकदा नाईलाजास्तव गरीब लोकांना झोपडपट्टीचा आधार घ्यावा लागत असतो. म्हणून मानवीयतेच्या दृष्टिकोनातून झोपडपट्ट्यांमध्ये वीज, पाणी, आरोग्य, गटारे, रस्ते, स्वच्छता या सुविधा निर्माण करायला हव्यात. वरील सर्व सुविधांची निर्मिती केल्यास झोपडपट्टीचे स्वरूप बदलू शकेल. गलिच्छ वस्तीमध्ये जीवन जगणे कोणालाही नको असते. परंतु अंतिम पर्याय म्हणूनच या मार्गाचा वापर केला जातो. म्हणून शासनाने विविध निधी उपलब्ध करून पायाभूत सुविधांची निर्मिती झोपडपट्टीमध्ये करावयास हवी. झोपडपट्ट्यांमध्ये सुधारणा करण्यास स्थानिक प्रशासनाने प्राधान्य दिले पाहिजे. मानवी जीवनास आवश्यक असे वातावरण या ठिकाणी निर्माण व्हायला हवे! असे केल्यास झोपडपट्टीचे रूपांतर सुव्यवस्थित नागरी वस्तीमध्ये होऊ शकेल.

वरील प्रकारचे वेगवेगळे उपाय केल्यास झोपडपट्टी समस्येवर बऱ्याच अंशी नियंत्रण ठेवता येऊ शकेल. त्यासाठी शासनासोबतच झोपडपट्टीतील नागरिकांच्या मानसिकतेत बदल होणे

आवश्यक आहे. बऱ्याचदा झोपडपट्टीधारकांना सदनिका उपलब्ध करून दिल्यानंतरही त्यांनी पुन्हा नवीन झोपडपट्टीमध्ये वास्तव्य केल्याचे अनेक पुरावे आहेत. यासाठी शहरी प्रशासनासमोर डोकेदुखी बनलेल्या झोपडपट्टी समस्येवर कायमचा तोडगा काढणे अत्यावश्यक आहे.

२.५.४ झोपडपट्टीचे दुष्परिणाम :-

झोपडपट्टी ही फक्त शहरी भागापुरती मर्यादित समस्या नाही, तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर देखील तिचे दुष्परिणाम दिसून येतात. झोपडपट्टीच्या काही दुष्परिणामांची चर्चा आपण येथे करणार आहोत :

१. शहरांमध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढण्यामध्ये झोपडपट्टीची महत्त्वाची भूमिका आहे. झोपडपट्टीमुळे वेगवेगळ्या गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे लोक निर्माण झालेले असून तेथेच ते आसरा घेत असतात.
२. झोपडपट्टी असलेल्या ठिकाणी साचलेली गटारे, कचऱ्याचे साम्राज्य या कारणामुळे मच्छरांची पैदास या ठिकाणी होत असते. त्यामुळे फक्त झोपडपट्टीलाच नव्हे तर संपूर्ण शहराला आरोग्याचा धोका निर्माण होतो.
३. झोपडपट्टीमध्ये विविध अवैध व्यवसाय चालतात. यामध्ये दारूविक्री, गांजा-चरस पदार्थांची विक्री, वेश्या व्यवसाय, बालगुन्हेगारी अशा गुन्हेगारांचा समावेश होतो. हे व्यवसाय समाज विघातक असल्याने त्याचे प्रशासनावर दूरगामी परिणाम दिसून येतात.
४. झोपडपट्ट्यांमुळे नागरी प्रशासनावर मोठ्या प्रमाणात ताण पडत असतो. यामध्ये पाणी, विज, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी सुविधांचा समावेश होतो. झोपडपट्टीत अवैध नागरिक राहत असल्याने त्यांची अधिकृत नोंद प्रशासनाकडे नसते. त्यामुळे या सर्व पायाभूत सुविधांवर ताण पडू शकतो.
५. झोपडपट्ट्यांच्या ठिकाणी कचऱ्याचे ढीग पसरलेले असल्याने दुर्गंधीयुक्त वातावरण निर्माण होत असते. तेथे सार्वजनिक शौचालय नसल्याने उघड्यावर हे विधी उरकले जातात, त्यामुळे विविध रोगराईचा प्रसार होतो.
६. विविध झोपडपट्ट्या ह्या दाटीवाटीने वसलेल्या असतात. त्यामुळे तेथे शुद्ध पाणी, सूर्यप्रकाश, पुरेशी हवा व पर्यावरणीय गोष्टींचा अभाव असतो. अशा ठिकाणी साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात होतो व तो इतरत्र लवकरात लवकर पसरतो.
७. झोपडपट्ट्यांमध्ये आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव असतो. त्याचबरोबर निरक्षरता, दारिद्र्य कुपोषण यांचे माहेरघर म्हणून झोपडपट्टी कडे पाहिले जाते. झोपडपट्ट्यांच्या वाढत्या संख्येमुळे निश्चितच ह्या बाबींमध्ये वाढ होत असते.

अशा विविध बाबींचा झोपडपट्ट्यामुळे सुळसुळाट होत असतो. झोपडपट्टी ही वरकरणी सर्वसाधारण समस्या वाटत असली तरी शहरातील सर्व मुख्य समस्यांचे मूळ म्हणजे

झोपडपट्टी असल्याचे विविध अहवालात स्पष्ट झालेले आहे. त्यामुळे झोपडपट्टीवर लगाम घालणे अतिशय गरजेचे आहे.

२.६ झोपडपट्टी पुनर्वसन :-

मुंबई शहर, दिल्ली, कलकत्ता, मद्रास या सारख्या महानगरात झोपडपट्ट्यांची समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. या समस्यांच्या निर्मूलनासाठी केंद्र सरकार, राज्य सरकार प्रयत्न करीत आहेत. या झोपडपट्ट्यांमुळे मुंबईसारख्या शहरात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. म्हणून झोपडपट्टीतील लोकांना मूलभूत सेवा-सुविधा देण्यासाठी झोपडपट्टीचे पुनर्वसन करण्यात येत आहे. यासाठी म्हाडा, सिडको, एमएमआरडीए इ. संस्थांनी पुनर्वसन करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. या योजनांतर्गत मुंबईतील मालाड येथील मालवणी, चेंबूरमधील झोपडपट्टी, कुर्ल्यातील झोपडपट्टी यांचे पुनर्वसन करण्यात आले आहे. मुंबईच्या मध्य भागातील झोपडपट्ट्यांबरोबरच मुंबई बाहेरील उपनगरातील झोपडपट्ट्यांचे सुद्धा पुनर्वसन केले गेले आहे. उल्हासनगर, भिवंडी, विरार, वसई इत्यादी शहरांसाठी सुद्धा ही पुनर्वसन योजना राबवली जात आहे. म्हणजेच झोपडपट्टी पुनर्वसनातून गलिच्छ वस्त्यांचे स्वरूप बदलण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे.

चांगल्या करियरच्या संधी आणि चांगली जीवनशैली शोधण्यासाठी ग्रामीण लोकसंख्या शहरी भागात स्थलांतरीत होत असते. त्यामुळे मेट्रो शहरांसाठी जागेच्या अभावाची समस्या नेहमीच कायम राहिल. या समस्येचा विचार करून, मेट्रो शहरांकरिता पुनर्विकास ही काळाची गरज आहे. मेट्रो शहरांमध्ये झोपडपट्ट्या पुनर्विकास आणि औद्योगिक क्लस्टरसह एकत्रितपणे शहरे विकसित केल्याने आवश्यक गृहनिर्माणची मागणी पूर्ण करता येईल. सोबत तेथील लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि अति गर्दी असलेल्या शहरांमध्ये गर्दी कमी करणे शक्य होईल. देशभरात अस्तित्वात असलेल्या नवीन शहरांकरिता शहरी नियोजनाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी पुनर्विकास आवश्यक आहे.

२.६.१ झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे सरकारी धोरण :-

एखाद्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना त्या जागेवरून हलवून नवीन ठिकाणी त्यांना पक्के घर देण्यात येते यालाच 'पुनर्वसन' असे म्हणतात. पुनर्वसना संदर्भात १९९७ चा कायदा महत्त्वपूर्ण आहे. झोपडपट्टीचे पुनर्वसन करताना शासन पुढील गोष्टी पाहून पुनर्वसन करत असते:

- सदर झोपडपट्टीतील लोकांनी सरकारी सोसायटीची नोंदणी करावी.
- या योजनेत सहभागी न झालेल्या झोपडीधारकांवर कारवाई केली जाते.
- झोपडपट्टीच्या जमिनीची पाहणी व मोजणी करावी.
- त्या इमारत बांधकामास मंजूरी मिळालेली असावी.
- भोगवटा प्रमाणपत्र मिळालेले असावे.

वरील गोष्टींची पूर्तता झाल्यानंतर सरकारकडून झोपडपट्टी पुनर्वसनाचा मार्ग मोकळा होतो.

झोपडपट्ट्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी सरकार वेगवेगळे धोरण आखत असते. यानुसार सरकारने इंदिरा आवास योजना ही घरकुल योजना राबविली होती. या योजनेचा लाभ दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना उपलब्ध करून दिला गेला. मुंबई तसेच आशिया खंडातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी म्हणजेच धारावी झोपडपट्टी होय. अस्ताव्यस्त पसरलेल्या या झोपडपट्टीचे पुनर्वसन करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला जात आहे. मुंबईतील अशा अनेक झोपडपट्ट्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी ओमकार रियालिटी, लार्सन अँड टुब्रो, गोदरेज यासारख्या कंपन्यांना अधिकार दिलेले आहेत. या संस्थांद्वारे पुनर्वसन करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

राखीव तसेच पडीक जमीन मिळवून त्यावर उंच इमारती बांधून झोपडीधारकांना पुनर्वसित करण्यासाठी ही योजना कार्यरत आहे. त्यासाठी एमएमआरडीए, म्हाडा यांना महत्त्वपूर्ण अधिकार दिले गेले आहेत. झोपडपट्टी सुधारण्यासाठी शेकडो कोटी अनुदान मिळत असले तरी हे अनुदान कमी पडत आहे. आतापर्यंत महाराष्ट्र सरकारने अनेक झोपड्या या योजने अंतर्गत पुनर्वसित केलेल्या आहेत. यामध्ये जनता कॉलनी (देवनार), इंदिरा गांधी नगर (कांदिवली), इंदिरा नगर (बांद्रा) या प्रमुख नगरांचे नाव घेता येईल. मुंबईतील अनेक झोपड्या रेल्वेच्या बाजूला आहेत. अशा सुमारे ४५ टक्के झोपडीधारकांचे रेल्वे स्टेशन पासून दूर ३० किमी. अंतरावर पुनर्वसन करण्यात आले. केंद्र सरकारने १९७६ मध्ये नागरी कमाल जमीन धारणा कायदा मंजूर केला. या कायद्यामध्ये राज्य सरकारला खाजगी जमीन अतिशय कमी किमतीत मिळण्याचे अधिकार प्राप्त झाले. यामुळेही झोपडपट्टीच्या पुनर्वसनाचा प्रयत्न यशस्वी होत आहे.

२.६.२. झोपडपट्टी पुनर्वसनाच्या योजना :-

अ) झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण :-

झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या कार्याची सुरुवात २५ डिसेंबर १९९५ पासून झाली. जानेवारी १९९७ पासून या प्राधिकरणाला महामंडळाचा दर्जा देण्यात आला आहे. प्राधिकरण ही एक स्वायत्त संस्था असून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे नियोजन करणारे प्राधिकरण म्हणून त्यास घोषित करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र प्रदेश आणि रचना अधिनियम- १९६६ मध्ये दुरुस्ती करून झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणास मुंबईच्या विकास आराखड्यामध्ये नियोजन व सुधारणा करण्यासाठी प्रस्ताव तयार करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेची अंमलबजावणी करणे, झोपडपट्ट्यांच्या पुनर्वसनासाठी आवश्यक त्या गोष्टी अंमलात आणणे, झोपडपट्टी पुनर्वसनाच्या योजना तयार करणे, झोपडपट्टीचे सर्वेक्षण करणे अशा जबाबदाऱ्या झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणास देण्यात आलेल्या आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने झोपडपट्टीने व्यापलेली जमीन हा मूलभूत उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून त्यावर चटईक्षेत्र निर्देशांक(FSI) दिला आहे, जेणेकरून या योजनेतून झोपडपट्टी वासियांना मोफत घरे मिळतील. सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची स्थापना, झोपडपट्टी

धारकांची पात्रता प्रमाणित करणे, झोपडपट्टीचे सर्वेक्षण करून योजनेची अनुमती देणे, अनुदान मंजूर करणे इत्यादी कार्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण करत असते. "झोपडपट्टी मुक्त मुंबई" हे या प्राधिकरणाचे घोषवाक्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री हे या प्राधिकरणाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असून भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी पूर्णवेळ 'मुख्य कार्यकारी अधिकारी' म्हणून या प्राधिकरणाचे काम पाहत असतो.

आजच्या घडीला ५० टक्केपेक्षा जास्त रहिवासी सुमारे २४०० गलिच्छ समूहांमध्ये विखुरलेले आहेत. अतिशय गलिच्छ ठिकाणी ते आपले जीवन जगत आहेत. वास्तविक शासनाच्या १९७० पर्यंतच्या धोरणाप्रमाणे या झोपडपट्ट्या अनधिकृत असल्याने त्या तोडण्याची भूमिका घेतली गेली होती. परंतु यानंतर या धोरणात बदल करून महाराष्ट्र शासनाने झोपडपट्टी क्षेत्र अधिनियम- १९७१ मंजूर केला. त्यानुसार झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. आतापर्यंत झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण अंतर्गत सुमारे १५०० प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत.

ब) एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम (Integrated Housing and Slum Development Program):-

३ डिसेंबर, २००५ मध्ये 'एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी विकास कार्यक्रमाची' सुरुवात करण्यात आली. शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या नागरिकांसाठी ही योजना प्राधान्याने सुरू करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम, वाल्मीकि- आंबेडकर आवास योजना यांचे एकत्रीकरण करून हा कार्यक्रम (योजना) सुरू केलेला आहे. शहरी भागातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ही योजना कार्यान्वित केलेली आहे. ही योजना काही अपवाद वगळता देशातील सर्व शहरांसाठी लागू करण्यात आलेली आहे.

गलिच्छ वस्त्यांमध्ये सुधारणा करणे, गलिच्छ वस्त्यांचे आधुनिकीकरण करणे, नवीन घरांची निर्मिती करणे व त्या ठिकाणी पाणी, रस्ते, वीज, गटारे, सांडपाणी व्यवस्था, स्वच्छता इत्यादी आवश्यक व भौतिक सुविधांचा पुरवठा करणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. झोपडपट्ट्यांमध्ये आरोग्यदायी वातावरण निर्माण करून त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या उद्देशाने या कार्यक्रमाची सुरुवात झाली.

एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी विकास कार्यक्रमाद्वारे शहरी भागांमध्ये गृहनिर्माण सुविधा व भौतिक सुविधांच्या विकासासाठी खासगी तसेच सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन दिले जाते. झोपडपट्टीधारकांना पुरेसा निवारा व मूलभूत सुविधा पुरवून त्या ठिकाणी निरोगी वातावरण तयार करणे या उद्देशाने राज्य सरकार द्वारे ही योजना राबविली जाते. या योजनेमध्ये केंद्र सरकार ८० टक्के, राज्य सरकार १० टक्के व लाभार्थ्यांचे १० टक्के रकमेचे योगदान दिले जाते. केंद्र शासनाच्या जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनरुत्थान अभियान (JNnurm) अंतर्गत राज्यातील छोट्या व मध्यम शहरातील नागरिकांसाठी एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास योजना राबविली जाते.

क) मुंबई नागरी विकास प्रकल्प (Mumbai Urban Development Project) :-

इ.स. १९६१ मध्ये मुंबईमध्ये १२ टक्के लोकसंख्या झोपडपट्टीत राहत होती. १९९१ मध्ये हीच लोकसंख्या ५१ टक्के इतकी झाली. यावरून असे लक्षात येते की, झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. मुंबई शहर विकास प्रकल्प याचसाठी राबविण्यात आला. या योजनेअंतर्गत जागतिक बँकेने सुद्धा कर्ज उपलब्ध केले आहे. साधारणतः जागतिक बँकेकडून २०,८०० कोटी रुपये कर्ज मंजूर झाले आहे. मुंबई नागरी विकास प्रकल्प हा मुंबई शहराचा विकास करण्यासाठी राबविला जातो. एमएमआरडीए यांच्याकडे हा प्रकल्प सोपविण्यात आला आहे. जागतिक बँक व महाराष्ट्र शासन यांच्या मार्फत हा प्रकल्प राबविला जातो.

२.६.३ झोपडपट्टी पुनर्वसनातील अडचणी :-

झोपडपट्टीचे पुनर्वसन होणे फार गरजेचे असले तरीही यामध्ये अनेक समस्या उद्भवतात. या समस्या पुढील प्रमाणे :

- झोपडपट्टी पुनर्वसनाला मंजुरी मिळाल्यानंतर त्या इमारतीचे बांधकाम लवकर सुरू केले जात नाही ही प्रमुख अडचण आहे.
- झोपडपट्टी पुनर्वसनाची जागा विशिष्ट क्षेत्रापेक्षा जास्त असल्यास त्यासाठी बिल्डरला पर्यावरण खात्याची परवानगी घ्यावी लागते. हा परवानगी कालावधी सुमारे दोन वर्षांचा असल्याने ही योजना रखडते.
- काही वेळेला झोपडीधारक सोसायटीच्या किंवा बिल्डरच्या विरोधात न्यायालयात जातात. हा खटला लवकर निकालात निघत नाही. न्यायालयाचा निकाल येईपर्यंत थांबावे लागत असल्याने झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे काम मार्गास लागत नाही.
- झोपडीधारकांचे पुनर्वसन होईपर्यंत बिल्डरांनी या झोपडीधारकांची इतर ठिकाणी किंवा त्या जागेवर राहण्याची पर्यायी सोय करणे गरजेचे आहे. यासाठी सदर भाडे देखील बिल्डरांनी भरणे गरजेचे आहे. परंतु, बिल्डर नंतर याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे ही योजना रखडते.
- झोपडपट्टी पुनर्वसन अंतर्गत प्रत्येक झोपडीधारकांना २६९ चौरस फुटाचा फ्लॅट देणे बंधनकारक आहे. परंतु बिल्डर यातून पळवाटा काढून त्याहीपेक्षा कमी आकाराचे फ्लॅट देतात. यातूनही झोपडपट्टी पुनर्वसनाचा प्रयत्न मार्गी लागत नाही.

अशाप्रकारे, झोपडपट्टी पुनर्वसनाचे प्रयत्न केले जात असले तरी झोपडपट्टीवासियांचे पुनर्वसन पूर्णता झालेले नाही. व त्यातूनही ही समस्या अधिक गुंतागुंतीची होत जाते.

२.७ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न :

१. महाराष्ट्राचे गृहनिर्माण धोरण स्पष्ट करा.
२. महाराष्ट्राच्या गृहनिर्माण धोरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. झोपडपट्टीची समस्या स्पष्ट करून झोपडपट्टीची कारणे सांगा.
४. झोपडपट्टी समस्येवरील उपाय योजना सांगा.
५. झोपडपट्टी पुनर्वसनाच्या विविध योजनांचा आढावा घ्या.
६. टीपा लिहा.
 - अ) पुनर्वसनाचे सरकारी धोरण
 - ब) पुनर्वसनात येणाऱ्या अडचणी
 - क) झोपडपट्टीचे दुष्परिणाम

२.८. अधिक वाचनासाठी पुस्तके (संदर्भ) :

१. "ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न", डॉ. जी.एन.मोरे, एज्युकेशनल पब्लिशिंग.
२. "शहरी समाजशास्त्र", डॉ. सुनील मायी, डायमंड पब्लिकशन्स.
३. "भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था", डॉ. वा.भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.२००९
४. नागरी समाजशास्त्र, प्रा. साहेबराव हिवाळे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. www.housing.maharashtra.gov.in

विशेष सोयी सुविधा (Select utilities)

घटक रचना

- ३.० घटकाची उदिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ आरोग्य धोरण (Health Policy)
- ३.३ जल क्षेत्रासाठी धोरण (Policy for water Sector)
- ३.४ वाहतूक क्षेत्र (Transport Sector)
- ३.५ कचरा व्यवस्थापन - घनकचरा आणि सांडपाणी (Waste Management solid waste and sewerage.)
- ३.६ सारांश

३.०: उदिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासाचे पुढीलप्रमाणे उदिष्टे आहेत,

- १) शहरी क्षेत्रातील पायाभूत सोयी सुविधेचे विशेष घटक लक्षात घेणे
- २) शहरी भागातील 'आरोग्य' या विशेष सोयी सुविधेचा एक घटक म्हणून अभ्यास करतांना, त्यासंबंधी शासनाच्या आरोग्यविषयक धोरणाचा आढावा घेणे
- ३) पिण्याचे शुध्द पाणी ही नागरी भागातील महत्वाची सुविधा पुरविण्या संदर्भात नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच राज्यशासन यांच्या धोरणाचा अभ्यास करणे. तसेच यासंदर्भात येणाऱ्या अडचणीचा आढावा घेणे.
- ४) नागरी क्षेत्रातील वाहतूक, रस्ते, रेल्वे, जलवाहतूक इत्यादी वाहतुकी संदर्भात सेवांचा आढावा घेणे. वाहतूक संदर्भात निर्माण झालेले प्रश्न त्यावर उपाय म्हणून केंद्र, राज्य तसेच नागरी स्थानिक शासनाकडून राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचा आढावा घेणे.
- ५) कचरा व्यवस्थापन ही नागरी भागातील महत्वाची यंत्रणा आहे. शहरी भागात कचऱ्या संदर्भात घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या संबंधी यंत्रणेचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना :

कोणत्याही शासन किंवा प्रशासनाची कार्यक्षमता ही त्यांनी पायाभूत सोयी-सुविधांचा विकास किती केला आणि त्याचा लाभ सर्वसामान्य जनतेला आपले जीवन सुखी व समृद्ध करण्यासाठी किती झाला, यावरून मोजली जाते. भारतात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्यापासून शहरीकरणात झपाट्याने वाढ झाली. या वाढत्या शहरीकरणाबरोबरच शहरी

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (नगरपालिका, नगरपरिषद, महानगरपालिका) नागरी सोयी सुविधा देण्यासाठी अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे पालिकांना त्यांच्या परिक्षेत्रात जास्तित जास्त लोकांना समावून घेण्यास आणि त्यांना सर्व सोयी सुविधा देण्यास मोठी कसरत करावी लागत आहे. आरोग्य व्यवस्था, पाणीपुरवठा दळणवळण व वाहतूक व्यवस्था, रस्त्यांची निर्मिती व त्यांची रखरखाव, कचरा व्यवस्थापन, मल:निसारण सुविधेत वाढ, सांडपाण्याची व्यवस्था इत्यादी सर्व सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी अतिरिक्त निधीची आवश्यकता भासते. या सोयी-सुविधा पुरविण्याची योजना किंवा धोरण जसे एखाद्या पालिकेचे असते, त्याचप्रमाणे शहरी विकासासाठी, सोयिसुविधेसाठी केंद्र तसेच राज्यांच्या योजना व कार्यक्रम असतात. या दशकाच्या अखेरिस (2020) भारत सरकारने राष्ट्रीय शहरी योजना आराखडा (एनयुपीएफ) तयार केला. शहरी विकास हा राज्याच्या अखत्यारितील विषय असल्याने, केंद्र सरकार शहरी विकासासाठी योजना तयार करून त्याच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यांना प्रोत्साहन देते. शहरी सोयी-सुविधांचा विकास करण्यासाठी केंद्र तसेच राज्यांकडून येणाऱ्या निधीचा योग्य वापर करून शहरी सोयी-सुविधांचे जाळे तयार केले जाते. पालिकांकडे साधने मर्यादित असतात. त्यामुळे शहरांच्या विकासाचे नियोजन करतांना विशेषतः सरकार पुरस्कृत योजना अंमलात आणण्याकडे मोठ्या शहरांचा कल असतो. शहरांच्या विकासाचे नियोजन करताना, पालिका आपल्या मर्यादित साधनाबरोबरच केंद्र व राज्याच्या योजनांची अंमलबजावणी किती प्रभावीपणे करते यावर शहरांचे मुल्यांकन केले जाते. त्यामुळे शहरी सोयी सुविधा पुरविणाऱ्या धोरणांची पालिका कशी कामगिरी करते, यावर शहराचा विकास व दर्जा अवलंबून असतो.

३.२ आरोग्य धोरण (Health Policy)

आरोग्य हे मानवी विकासाचे महत्वाचे संकेतक (Indicator) मानले जाते. आरोग्याच्या बाबतीत ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात चांगली स्थिती असते. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर भारतातील शहरी आरोग्य व्यवस्था दिवसेंदिवस संकुचित होत चालली आहे. नागरिकांना अधिकाधिक खाजगी आरोग्य सेवांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. असे असले तरी आजही शहरी भागातील गरीब जनतेला सार्वजनिक आरोग्य सेवांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहावे लागत आहे. त्यामुळे शहरी भागातील आरोग्याच्या सुविधेसंदर्भात केंद्र तसेच राज्यांचे काय धोरण आहे आणि त्याची अंमलबजावणी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून कशी केली जाते हे समजून घेणे आवश्यक ठरते.

शहरांच्या ज्या प्रमुख समस्या आहेत, त्यात आरोग्याची समस्या ही सर्वात मोठी समस्या आहे. शहरांच्या विशिष्ट प्रकारच्या रचनेमुळे तसेच लोकसंख्येची वाढलेली घनता, विषम आर्थिक परिस्थिती, वाहतूकीची समस्या, वायु आणि ध्वनी प्रदूषण, वेळेचे व्यवस्थापन आणि त्यातून निर्माण होणार ताण - तणाव इत्यादी कारणांमुळे नागरी वस्तीत आजार बळावतात. या सगळ्या परिस्थितीचा नागरी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. शहरी भागात निर्माण झालेल्या आरोग्यविषयक समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी लोकाभिमुख आरोग्य धोरणाची गरज असते. या समस्येला तोंड देण्याची पूर्ण क्षमता स्थानिक पालिका प्रशासनाची नसते. त्यासाठी त्यांना केंद्र व राज्याच्या मदतीची आवश्यकता भासते. केंद्र राज्य - पालिका यांच्या संयोगातून शहरी आरोग्य विषयक सुविधांचे एक धोरण तयार केले जाते. हे शहरी आरोग्य

विषयक धोरण समजून घेण्याच्यापूर्वी शहरी आरोग्य समस्येचे स्वरूप लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

साधारणतः, शहरी आरोग्य समस्यांचे चार प्रकारात वर्गीकरण करता येते.

१) गलिच्छ वस्ती आणि शहरी गरीबी यांच्याशी संबंधीत आजार:

शहरात विषम आर्थिक स्थितिमुळे अनेक ठिकाणी अनाधिकृत वस्त्या तयार होतात. या गलिच्छ वस्त्यांमध्ये राहणारा वर्ग आर्थिकदृष्ट्या अर्थातच दुर्बल असतो. या गलिच्छ वस्त्या अनिर्बंध वाढलेल्या असल्यामुळे त्या ठिकाणी नगर नियोजनाचा कोणताच नियम लागू होत नसतात. शहरे जसजशी वाढत जातात तसतशा या गलिच्छ वस्त्यांची संख्या आणि आकारही वाढत जातो. अशा वस्त्यांमध्ये शुद्ध पाणी, मलनिःसारण वगैरेसारख्या मूलभूत सुविधांचा वानवा असते. त्यामुळे शहरातील इतर भागापेक्षा अशा वस्त्यांमध्ये कायमच आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत असतात. दाटीवाटीच्या वस्त्यांमध्ये वायुविजनाची अपूरी सोय असते. परिणामी क्षयरोगासारखे संसर्गजन्य आजारांचा अशा वस्त्यांमध्ये प्रादुर्भाव वाढतो. याच कारणामुळे करोनाकाळात अशा वस्त्यांमध्ये करोनाचा फैलाव मोठ्या प्रमाणात झाला होता. पाण्याची साठवण करतांना त्याची योग्य काळजी न घेतल्यास डेंग्यूसारखे जलजन्य आजार फैलावतात. कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्यास मलेरिया, टायफाइड असे आजार, फैलण्याची दाट शक्यता असते. प्रदूषित हवेमुळे श्वसनाचे विकार, तर अशुद्ध पाणी प्यायल्याने अतिसारासारखे आजार फैलतात. शहरांच्या गलिच्छ वस्त्यांमध्ये असे आजार मोठ्या प्रमाणात फैलतांना दिसतात:

२) बैठे काम व कामाच्या अनियमित वेळेमुळे होणारे आजार:

बैठे करणारे तसेच कामाच्या वेळा अनियमित असणाऱ्या कर्मचारी व कामगारांचा मोठा वर्ग शहरी भागात असतो. या वर्गाच्या जीवनशैलीमुळे स्थूलत्व, हायपर टेन्शन, मधुमेह, रक्तदाब यासारखे आजार होतात. जीवनशैलीशी संबंधीत असलेले हे आजार सध्या ग्रामीण भागात तसेच शहरातील गलिच्छ वस्त्यांमध्येही सर्रास आढळून येत असले तरी, साधारणतः मध्यम वा उच्चमध्यमवर्ग किंवा नवश्रीमंतांमध्ये हे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

बैठे काम आणि गतिमान आयुष्य यामुळे मध्यमवर्गीयांची जीवनशैली बदलत चालली आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे बैठ कामाचे स्वरूप वाढलेले आहे. अनेकदा नोकऱ्यांमधील कामाच्या वेळा अनियमित असतात. वेगवेगळ्या पाळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचे आयुष्य निवृत्तीपर्यंत नियमित होत नाही. या बैठे काम व अनियमित वेळेमुळे शरीर व मनावर तनाव निर्माण होतो आणि त्यामुळे खाण्याच्या सवयीही बदलतात. साधारणपणे जगातील इतर शहरांच्या तुलनेत भारतीय शहरांमध्ये प्रतिचौरस किलोमीटर परिसरात राहणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे. कमी क्षेत्रफळात घनदाट लोकसंख्या या व्यस्त प्रमाणामुळे मनोरंजन तसेच व्यायामासाठी पुरेशा प्रमाणात मोकळ्या जागा शहरांमध्ये उपलब्ध होत नाहीत. याचा परिणाम म्हणून स्थूलपणा, मधुमेह आणि हायपरटेन्शन हे आजार बळावतात. कामाचा ताण, रोगट

जीवनशैली आणि प्रदूषित अन्नाचे सेवन यामुळे विविध प्रकारच्या कर्करोगांना निमंत्रण मिळते. भारतात कर्करुग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. दरवर्षी लाखो कर्करुग्णांची देशात नोंद होते. २०२५ पर्यंत त्यात पाचपट वाढ होईल, असे भाकित वर्तविण्यात आले असून हे निश्चितच चिंताजनक आहे.

३) शहरी सामाजिक रचनेतून निर्माण होणारे आजार:-

शहरीकरणाने सामाजिक रचनात्मक आणि कौटुंबिक जीवनाच्या पद्धतीतही बदल घडवून आणले आहेत. खेडोपाडी जो सामाजिक ऋनानुबंध सहज उपलब्ध असायचा तो आता शहरी समाजपरिस्थितीत कमालीचा कमी झाला आहे. विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे शहरातील जीवन एकाकी, उदास आणि एकलकोंड्यासारखे झाले आहे. त्यामुळे मानसिक आणि मेंदूचे आजारांचे प्रमाण वाढले आहे. या आजारांमध्ये वेड लागणे, नैराश्य, पदार्थांचा दुरुपयोग (सबटन्स एब्युज), यथेच्छ मदपान करणे आणि कुटुंबापासून दुरावणे इत्यादींचा समावेश आहे.

अलिकडेच जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) 'द मेंटल हेल्थ कॉन्टेक्स्ट' असे शीर्षक असलेला अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. त्यात जगात मनोरुग्णांची संख्या इतर रुग्णांच्या तुलनेत १२ टक्के एवढी असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. २०२० पर्यंत ही टक्केवारी १५ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची शक्यता असून त्यास 'डिसऑबिलिटी अँड जस्टेड लाईफ इयर्स' असे संबोधले जाते. उल्लेखणीय म्हणजे मनोरुग्णांमध्ये तरुणांची संख्या लक्षणीय आहे. सर्वाधिक सर्जनशील असलेला तरुणवर्गच मानसिक आजारांना बळी पडू लागल्याचे लक्षण नक्कीच चिंताजनक आहे. आगामी काळात भारतातील १५ कोटी लोकांना मानसोपचार तज्ञांची गरज भासणार असल्याचा अंदाज आहे.

- ४) साथीचे आजार : भारतातील अनेक शहरांमध्ये वायु प्रदूषणाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालल्याचे दिसून येते. २०१६ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने जगातील सर्वाधिक प्रदूषित अशा २० देशांची यादी तयार केली. त्यात भारतातील १४ शहरांचा समावेश होता. यावरून प्रदूषणाचा हा भस्मासूर किती मोठ्या प्रमाणात वाढत चालला आहे, याची प्रचिती येते. हवेतील वाढत्या प्रदूषणामुळे श्वसनाच्या विकारांमध्येही वाढ होऊ लागली आहे. श्वसनमार्गे अनेक प्रदूषित धुलिकण लोकांच्या फुफ्फुसात तसेच रक्तवाहिन्यांमध्ये जाऊन बसू लागले आहेत. त्यामुळे कर्करोग आणि मेंदूचे विकार यासारख्या आजारांमध्ये वाढ होऊ लागली आहे.

भारतात डेंग्यू आणि चिकुनगुनिया आजारांचे प्रमाण गेल्या काही वर्षांपासून सातत्याने वाढत असल्याचे एका पाहणीत आढळून आले आहे. हे आजार प्रामुख्याने एडिस या डासाकडून संक्रमित होतात. एडिस हा डास शहरी वातावरणाला आता चांगलाच सरावला आहे. त्यामुळे शहरांमध्ये डेंग्यूचे प्रमाण जास्त आहे. अलीकडेच करण्यात आलेल्या एका पाहणीत भारतात या दोन आजारांचे प्रमाण सातत्याने वाढत असल्याचे आढळून आले आहे. दरवर्षी साधारणतः ३ कोटी २० लाख लोकांना प्रत्यक्ष या आजाराची लागण होते, तर दहा कोटी लोकांमध्ये त्याची प्राथमिक लक्षणे आढळून येतात. उदा. राजधानी दिल्लीतील एकूण लोकसंख्यांच्या ४० टक्के लोकांना त्यांच्या

आयुष्यात एकदा तरी डेंग्युची लागण होते, असे एका अभ्यासात आढळून आले आहे. शहराचे सर्व भाग परस्परांना जोडले गेले असल्याने डेंग्युचा फैलाव मोठ्या प्रमाणात होतो आणि त्यासाठी काही सामाजिक - आर्थिक बंधने उरत नाहीत. कोरोनाच्या महामारीने ते आणखीनच स्पष्ट केले आहे. कोरोना साथीला शहरातच काय शेजारील गावांमध्येही कितीही आयसोलेट करण्याचे नियोजन करूनही कोरोना नियंत्रित करणे कठिन झाले होते. कोरोना हा डेंग्यू, मलेरिया व चिकुनगुनियासारखा दर वर्षी ऋतूमानानुसार येणार आजार नाही. डेंग्यू, मलेरियाच्या शहरांमध्ये दरवर्षी साथ येते. डेंग्युच्या तुलनेने चिकुनगुनियाचे प्रमाण कमी आहे. २०१६ मध्ये राजधानीत ६४ हजार ५७ चिकुनगुनियाचे रुग्ण होते. हेच प्रमाण २०१५ मध्ये २७ हजार ५५३ एवढे होते.

शहरी आरोग्य धोरण :-

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक क्षमतांचा विचार करता पालिका प्रशासनाला आरोग्य सुविधांवर प्रचंड प्रमाणात खर्च करणे परवडणारे नाही. त्यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांनी योग्य तो पुढाकार घेऊन शहरांच्या आरोग्याकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविणे अपेक्षित आहे.

केंद्र सरकारचे राष्ट्रीय आरोग्य धोरण :

राष्ट्रीय आरोग्य मिशन (National Health mission) चे उपमिशन म्हणून राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान (National Urban Health mission) १ मे २०१३ रोजी मंत्रिमंडळाने मंजूर केले आहे. त्यांना आवश्यक प्राथमिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे आणि उपचारासाठी त्याच्या खिशातील खर्च कमी करणे. विद्यमान आरोग्य सेवा वितरण प्रणाली मजबूत करून, झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना लक्ष्य बनवून आणि शहरी विकास मंत्रालयातर्फे लागू केलेल्या पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, शालेय शिक्षण इत्यादी आरोग्याच्या व्यापक निर्धारिकांशी संबंधित विविध योजनांशी जुळवून हे साध्य केले जाईल.

या कार्यक्रमाचे ध्येय:

- १) शहरी गरीब आणि इतर असुरक्षित घटकांच्या विविध आरोग्य सेवा गरजा पूर्ण करण्यासाठी शहरावर आधारीत शहरी आरोग्य प्रणाली निर्माण करणे.
- २) झपाट्याने वाढणाऱ्या शहरी लोकसंख्येच्या आरोग्याशी संबंधीत आव्हानांचा सामना करण्यासाठी संस्थात्मक यंत्रणा आणि व्यवस्थापन प्रणाली निर्माण करणे.
- ३) आरोग्य उपक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख मध्ये अधिक सक्रिय सहभागासाठी समुदाय व स्थानिक संस्थांची भागिदारी वाढविणे.
- ४) शहरी गरीबांना अत्यावश्यक प्राथमिक आरोग्य सेवा देण्यासाठी संसाधने उपलब्ध करून देणे.
- ५) स्वयंसेवी संस्थांसोबत भागिदारी नफ्यासाठी न करता आरोग्य सेवेसाठी करणे.

शहरी आरोग्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी मंत्रालयाने NHM अंतर्गत NUHM हे मिशन प्रत्येक महानगरपालिका, नगरपालिका, आधुसूचित क्षेत्र समिती आणि नगर पंचायत आरोग्य सुविधांच्या स्थापनेसाठी स्वतःच्या मान्यताप्राप्त व्यापक निकषांसह नियोजनाचे एकक बनविले.

लक्ष गट :-

सर्व राज्यांची राजधानी, जिल्हा मुख्यालये आणि ५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे समाविष्ट असेल. हे प्रामुख्याने झोपडपट्टीतील रहिवासी आणि शिक्षाचालक, रस्त्यावरचे विक्रेते, रेल्वे आणि बस स्टेशन कूली, बेघर लोक, रस्त्यावरील मुले यांवर लक्ष केंद्रित करेल.

५० हजार लोकसंख्येमागे शहरात एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र असते. ५ लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्येमागे शहरात ५० खाटांचे शहरी समुदाय आरोग्य केंद्र असते.

सर्व राज्यांसाठी केंद्र-राज्य निधीचा पॅटर्न 75:25 असतो.

महाराष्ट्र शहरी आरोग्य अभियान

गरीब, दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण जनतेस सहजसाध्य परवडण्याजोगी, कार्यक्षम, उत्तरदायी आणि, विश्वासाई आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरू केले. आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाच्या धर्तीवर शहरातील झोपडपट्टीवासीयांसह इतर गरीब नागरिकांना आरोग्याच्या सोयी सुविधा सहजपणे उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी महाराष्ट्र सरकारने २०१४ साली शहरी आरोग्य अभियान धोरण तयार करून, त्याला केंद्र सरकारने मंजुरी दिली आहे. राज्यातील ९५ शहरांमध्ये ही योजना राबवायला सुरुवात झाली. केंद्राने या योजनेसाठी राज्यासाठी १६२ कोटी ५८ लाख रुपयांचा निधी देण्याचे मान्य केले. प्रत्येक ५० हजार लोकसंख्येमागे एक शहरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र तर अडीच लाख लोकसंख्येमागे एक कम्युनिटी हेल्थ सेंटर कार्यान्वित करण्यात आले.

शहरामध्ये ही योजना राबविताना केंद्रातर्फे केवळ संबंधित शहरांना वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिकांसह कर्मचारी नियुक्तिसाठी स्वतंत्र निधी दिला जातो. तसेच इमारतीच्या बांधकामांसाठीही निधी दिला जातो.

राष्ट्रीय आरोग्य अटियानांतर्गत शहरी आरोग्यासाठी केंद्र शासनाचा हिस्सा ६० टक्के तर राज्य सरकारचा ४० टक्के असतो. या अभियानांतर्गत येणाऱ्या निधीचा वापर लसीकरण, अंधत्व निवारण, मलेरिया, कुष्ठरोग, मौखिक आजार निवारण, वृद्धांचे आरोग्य, संसर्गजन्य आजार तसेच असंसर्गीक आजार आदीसाठी प्रामुख्याने केला जातो. शहरी आरोग्य अभियानांतर्गत आरोग्य व्यवस्थापनाचे बळकटीकरण करणे, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, औषधनिर्माता आदी पदांची भरती केली जाते. मुंबईत

मोबाईल मेडिकल युनिट तसेच औषधास प्रतिसाद न देणाऱ्या क्षयरोग रुग्णांसाठी पुरक आहारासाठी विशेष निधीची तरतूद केली जाते. रुग्ण कल्याण समिती तसेच जिल्हा व शहरी पातळीवर दक्षता व सनियंत्रण समितीची स्थापना करण्याचाही निर्णय घेण्यात आला. २०१४ ते २०१८ या कालावधीत केंद्र शासनाने राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत १२ हजार कोटी रुपये मंजूर केले. त्यात राज्याचा वाटा जवळपास तीन हजार कोटी एवढा आहे.

३.३ : जलक्षेत्रासाठी धोरण (Policy for Water sector)

पाणीपुरवठा :

आरोग्यपूर्ण राहणीमानासाठी पुढील दोन किमान आवश्यक गरजा आहेत -

१) पिण्याचे शुद्ध पाणी

२) सांडपाण्याच्या निःसारणाची व्यवस्था.

या सुविधा जनतेला पुरविण्याची जबाबदारी राज्य व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर आहे. पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा व पिण्याच्या पाण्याचे नवीन स्रोत शोधण्याबाबत नागरी प्रशासनाची असमर्थता यामुळे पिण्याच्या पाणीपुरवठ्यासंबंधी गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. उन्हाळ्यामध्ये निर्माण होणारी पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई ही नित्याची बाब आहे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत राज्यातील २४० शहरात नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली होती.

केंद्र व राज्य शासनाने पेयजल पुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले आहे. या कार्यक्रमाचा समावेश '२० कलमी कार्यक्रम', तसेच 'राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमात' केला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना या उपलब्ध पाण्याचे स्रोत, भुप्रदेश व खेड्याची लोकसंख्या या बाबी विचारात घेऊन नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी, याव्दारे राबविण्यात येतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील कुटूंबांपैकी ६७.९ टक्के कुटुंबांकडे नळाव्दारे पाणीपुरवठा ही सुविधा होती.

यावरून शुद्ध पिण्याचे पाणी घराघरात पोहचविण्याचे ध्येय गाठणे अजूनही लांब आहे. यासाठी केंद्र तसेच राज्य सरकारांचे अनेक धोरणे व कार्यक्रम आहेत.

राज्यातील महानगरपालिका व नगरपालिकांना पाणी पुरवठा योजना यासाठी शासनाव्दारे अनुदान देण्यात येते. शासन अनुदानित पाणीपुरवठा योजना महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणा मार्फत राबविण्यात येतात. तसेच योजना पूर्ण झाल्यानंतर त्या योजना दैनंदिन देखभाल व दुरुस्तीसाठी स्थानिक नागरी स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरीत करण्यात येतात. नागरी संस्थांचा पाणीपुरवठा योजना राबविण्यामध्ये लोकसहभाग असावा म्हणून १०% लोकवर्गणीची अट १५ जुलै २००० च्या शासन निर्णयाने विहित करण्यात आली.

केंद्र शासनाच्या नगरविकास विभागाने नागरी भागातील दरडोई दर दिवशी करावयाच्या पाणी पुरवठ्याचे निकष खालीलप्रमाणे विहित केले आहेत.

१) ज्या शहरात भुयारी गटार नाहीत अशा शहरात ७० लिटर्स.

२) ज्या शहरात भुयारी गटार योजना आहेत अशा ठिकाणी १३५ लिटर्स.

३) महानगरे/ मेगा नगरे - २५० लिटर्स.

महाराष्ट्र सुजल व निर्मल अधिनियम २०१० -

नागरी संस्थांची आर्थिक स्थिती सक्षम नसल्यामुळे पाणी पुरवठा व मलनिःसारण योजनांसाठी शासकीय अनुदाना व्यतिरिक्त कर्ज उपलब्ध होऊ शकत नाही. तसेच वित्तीय संस्था व खुल्या बाजारातून सुद्धा कर्ज उभारण्या इतपत त्यांची स्थिती नसल्यामुळे त्यांना प्राप्त होणाऱ्या अनुदानाच्या वित्तीय आकृतीबंधामध्ये सुधारणा करून अनुदानाच्या प्रमाणात भरीव वाढ केल्यास नागरी संस्थांना कमी कर्ज उभारावे लागेल. तसेच कर्ज परतफेडीचे उत्तरायित्व सुद्धा काही अंशी कमी होऊन प्रगतीपथावरील योजना पूर्ण होतील. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेस २०१० साली ५० वर्षे पूर्ण झाल्याचे निमित्त साधुन सुवर्णजयंती वर्षानिमित्त महाराष्ट्र सुजल व निर्मल अभियान २०१० राबविण्याचा निर्णय २०/१०/२००८ च्या शासन निर्णयाने घेण्यात आला. याद्वारे शासकीय अनुदानामध्ये सुधारणा करण्यात आली. तथापी सुधारित वित्तीय आकृती - बंधानुसार वाढीव अनुदान प्राप्त करण्यासाठी नागरी संस्था पाणीपुरवठा, मलनिःसारण, शौचालय बांधकाम व घन कचरा व्यवस्थापन क्षेत्रात सुधारणा करणे बंधनकारक करण्यात आले आहे.

नागरी दलितवस्ती पाणी पुरवठा योजना :

राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थातील दलित वस्त्यांमध्ये अथवा दलित लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर असणाऱ्या नागरी भागात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करण्यासाठी २५ ऑगस्ट २००६ च्या शासननिर्णयान्वये नागरी दलित वस्ती पाणीपुरवठा योजना राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. ही योजना नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील अनुसूचित जातीसाठी आरक्षित प्रभागात राबविण्यात येते. जर या आरक्षित प्रभागात पाणीपुरवण्याची पर्याप्त सुविधा अस्तित्वात असेल तर शहरातील अन्य प्रभागापैकी ज्या प्रभागात अनुसूचित जाती व नवबौद्ध यांची लोकसंख्या किमान १५० आहे तेथे राबविण्यात येते. या योजनेतर्गत नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वर्गवारीनुसार खालीलप्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय आहे.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था - कमाल अनुशेष अनुदान

महानगरपालिका रु. ३२.०० लक्ष

अ वर्ग नगरपालिका रु. १५.०० लक्ष

ब वर्ग नगरपालिका रु. १२.०० लक्ष

क वर्ग नगरपालिका रु १०.०० लक्ष

महाराष्ट्र सुवर्ण महोत्सवी नागरी दलित वस्ती पाणी पुरवठा व स्वच्छता योजना-

राज्यातील नागरी भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांमधील कुटूंबांना खाजगी नळजोडण्या व वैयक्तिक शौचालय उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराष्ट्र सुवर्णमहोत्सवी नागरी दलित वस्ती पाणीपुरवठा व स्वच्छता योजना २५ जुन २०१० च्या शासन निर्णयाने कार्यान्वित झाली . सदर योजने अंतर्गत लाभार्थी कुटूंबांना वैयक्तिक शौचालये बांधण्याकरीता रु. १२,००० व खाजगी नळजोडणीकरीता ४००० इतके अनुदान आहे. सदर योजनेअंतर्गत नागरी संस्थांना ९०% अनुदान देण्यात येते.

नागरी पाणीपुरवठा योजनांसाठी वित्तीय आकृतीबंध

(लोकवर्गणीची अट लागू केल्यानंतर)

नागरी स्थानिक संस्था	अनुदान%	कर्ज %	लोकवर्गणी %
१ महानगरपालिका (बृहन्मुंबई वगळून)	२३.३३	६६.६७	१०
२ अ वर्ग नगरपालिका	२५	६५	१०
३ ब वर्ग नगरपालिका	४०	५०	१०
४ क वर्ग नगरपालिका (१९९१ जनगणने नुसार २० हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या)	५०	४०	१०
५ अन्य क वर्ग नगरपालिका	९०	काही नाही	१०

नागरी भागातील दरडोई दर दिवशी पाणी पुरवठ्याचे महाराष्ट्र शासनाचे निकष.

शहरांची लोकसंख्या	इतरत्र	मांजरा खोऱ्यात
१ २०,००० पेक्षा कमी	७० लिटर्स	५५ लिटर्स
२ २०,००० ते ६०,०००	१०० लिटर्स	७० लिटर्स
३ ६०,००० ते १,००,०००	१२५ लिटर्स	८५ लिटर्स
४ १ लाखापेक्षा जास्त	१५० लिटर्स	१०० लिटर्स

३.४- वाहतूक क्षेत्र (Transport Sector)

वाहतूक किंवा परिवहन व दळणवळण या क्षेत्रात खालील आठ उपक्षेत्रांचा समावेश होतो.

- १) रस्ते विकास (रस्ते व पूल)
- २) मार्ग परिवहन

३) मोटार वाहन विभाग

४) बंदरे व दीपगृहे

५) अंतर्गत जल वाहतूक

६) नागरी हवाई वाहतूक

७) रेल्वे वाहतूक - उपनगरीय रेल्वे वाहतूक

८) नागरी वाहतूक

औद्योगिकीकरणामुळे वाहतूक व्यवस्थेचा पाया खुप वाढला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे वेळ, पैसा व श्रम याचा अपव्यय बऱ्याच प्रमाणात कमी झाला असला तरी वाहतूक कोडी, प्रदूषण, अपघात यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर भारतातील शहरांची वाढ मोठ्या प्रमाणात होत आहे. तसेच शहरे व खेडे यांच्यातील संपर्कसुद्धा वाढलेला आहे. त्यामुळे वाढत्या गरजेनुसार शहरातील वाहतूक व्यवस्था अध्यावत केली नाही तर शहराला

१) पर्यावरणाची हाणी

२) आर्थिक वाढीवर निर्बंध

३) वाहतूक कोडीमुळे वेळेचा अपव्यय आणि

४) सामाजिक स्वास्थाचा न्हास

या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे बदलत्या वाहतूक गरजे नुसार, स्थानिक नागरी स्वराज्य संस्थांनी केंद्र व राज्य शासनाच्या मदतीने यातून मार्ग काढणे अगत्याचे ठरते.

महाराष्ट्रातील रस्ते:

रस्त्यांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास महाराष्ट्र शासनाचा सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषद, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ, वन विभाग, MIDC, सिडको इत्यादींकडून करण्यात येतो.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.३४ लाख किमी. असून यापैकी जवळपास ५० टक्के रस्ते कॉक्रीटचे आणि डांबरी आहेत. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत रस्त्यांची एकूण लांबी केवळ ५ टक्क्याने वाढली, तर मोटर वाहनांची संख्या ५४ टक्क्यांनी वाढली.

राज्यात प्रति हजार चौरस किमी. क्षेत्रामागे रस्त्यांची सरासरी लांबी ८७ किमी. असून राष्ट्रीय पातळीवर ती ७५ किमी. आहे. परंतु ती तामिळनाडू १२८ किमी. व उत्तरप्रदेश व पश्चिम बंगाल मध्ये १०३ किमी. च्या सरासरी तूलनेत बरीच कमी आहे. आपल्या देशात शेतीपासून उद्योगाकडे वळवल्याचा परिणाम म्हणून आर्थिक क्रियाकलापांच्या क्षेत्रातील लोकसंख्येचे वितरण बदलले आहे आणि परिणामी, ग्रामिण आधारित वस्तीची जागा शहरी- आधारित

वस्तीने घेतली आहे. या सुरु असलेल्या प्रक्रियेच्या पुढील टप्प्यात शहरे वाढतच जातील आणि गर्दीच्या शहरामध्ये वसाहत, नागरी पायाभूत सुविधा आणि वाहतूकीचे प्रश्न अधिक महत्वाचे होतील.

शहरी वाहतूकीच्या अडचणी :

खेडेगावातून शहराकडे स्थलांतराच्या प्रक्रियेत अरुंद भागात एकत्र येऊन अव्यवस्थीत आकारास आलेल्या शहरांमध्ये, लोकांच्या आर्थिक परिस्थितीतील बदलाबरोबर राहण्याच्या जागांबद्दलच्या अपेक्षाही बदलत आहेत. जुन्या शहराची रचना ज्यामध्ये कार पार्क नाही म्हणून फूटपाथ कार पार्किंग म्हणून वापरले जाते, जेथे खेळाचे मैदान नसल्यामुळे मुले रस्त्यावर खेळतात आणि ज्यामध्ये अरुंद रस्ते आणि एकमेकांना खेडून धराच्या भिंती आहेत. शहराच्या अशा भागाचे पुर्नरचना करणे आवश्यक होते.

नागरी रचना आणि वाहतूक व्यवस्था निर्माण करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. ज्या देशात औद्योगिकीकरण पूर्ण केले आहे आणि पायाभूत सुविधा विकसित केल्या आहेत, अशा शहरांमध्ये सार्वजनिक वाहतूक सेवा व्यवस्थीत असते. व्यवसाय केंद्र, व्यावसायिक क्रियाकलाप एकत्र केले जातात.

लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरांमध्ये सार्वजनिक वाहतुकीसाठी मिनीबस आणि पुरेशा बसेस असल्या तरी, मोठ्या शहरांमध्ये वाहनांची संख्या आणि घनता वाढल्याने वाहतूकीची वेग कमी होतो. वाहतूक कोंडी ही मोठ्या शहरांमध्ये गंभीर समस्या असते. म्हणून वाहतुकीसाठी पर्यायी उपाय (बस मार्ग, मेट्रोबस, ट्रॉलीबस , रेल्वे व्यवस्था) जलद प्रवासासाठी आवश्यक आहे. भूपृष्ठावरील रस्ते वाहतुकीला जेव्हा मर्यादा येतात अशावेळी मेट्रोबस आणि ट्रॉलीबस हे रेल्वे व्यवस्थेच्या तूलनेत कमी खर्चीक जिथे बस पुरेशा नाहीत तेथे उपयोगाच्या ठरतात. शहरी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था अधिक मजबूत करण्यासाठी रेल्वे पद्धती ज्यामध्ये ट्रॅमवे, लाईट रेल, उपनगरीय रेल्वे, मेट्रो आणि मोनोरेल यांचा समावेश होतो. रेल्वेच्या आधारे वाहतूक व्यवस्था मजबूत करण्यासाठी खर्च तसेच दिर्घ मुदतीचे व्यवस्थापन आवश्यक ठरते.

बस, मेट्रोबस आणि रेल्वे यंत्रणांना स्वतंत्र वाहतूक कॉरिडोर आवश्यक आहे. विशेषतः उच्च क्षमतेची वाहतूक व्यवस्था असलेल्या रेल्वे प्रणाली शहरांच्या विकास प्रक्रियेवरही परिणाम करतात. शहरी घनता निर्माण झाल्यानंतर पूर्वी शहरांच्या विकास आराखड्यात समाविष्ट नसलेली रेल्वे यंत्रणेचे नियोजन आणि बांधकाम खर्चाबाबत गंभीर समस्या निर्माण करते. शहरातील दाटीवाटीच्या भागात जमिनीवरून रेल्वे व्यवस्था करणे कठीण व खर्चीक असते. त्यासाठी पूर्णपणे भुयारी रेल्वे किंवा हवेतील मार्ग प्रणाली उपयुक्त ठरते. महानगरपालिकांनी पुढील ४० वर्षात शहरांचा आकार कसा असेल हे लक्षात घेऊन वाहतूकीचे नियोजन व धोरण ठरविणे अगत्याचे ठरते.

वाहतूकीच्या दृष्टिने भारतातील शहरांसमोर वाढत्या लोकसंख्येचे मोठे आव्हान आहे. शहरी लोकसंख्येच्या वाढीची मागील दशकभरातील टक्केवारी २००१ या वर्षात २.२६ टक्के होती. २०३१ पर्यंत शहरी लोकसंख्या वाढीचा दर ४ टक्के होण्याची शक्यता आहे. म्हणजेच २०३१ पर्यंत शहरांतील लोकसंख्या अंदाजे दुपटीने वाढेल, असे अनुमान आहे.

लोकसंख्याच्या वाढत्या दराच्या तुलनेत शहरांतील सार्वजनिक वाहतुकीची अवस्था अतिशय बिकट बनेल.

जमीन व गृहनिर्माण

वाहतूक क्षेत्रातील आणखी आव्हान म्हणजे रस्त्यांची कमी संख्या. भारत सरकारच्या शहर विकास मंत्रालयाकडून मार्च २०११ मध्ये नेमण्यात आलेल्या उच्चस्तरीय तज्ञ समितीच्या अंदाजा नुसार भारतातील शहरांमध्ये ५० ते ८० टक्क्यांपर्यंत शहरी रस्त्यांचा अनुशेष आहे. शहरांतील वाहतूक व पायाभूत सुविधांच्या वाढीला पुरक अशा नव्या वाहतूक मार्गांची मागणी निर्माण होण्याआधी शहरांतील रस्त्यांची कमतरता भरून येणे आवश्यक आहे.

या सर्व आव्हानांसोबत आणखी एक आव्हान म्हणजे शहरांतील सेवा व सुविधांचा विकास करतांना पर्यावरणाचे संरक्षण करणे. यासाठी हरित वाहतूक धोरणाचा पाठपुरावा करणे अगत्याचे मानले जाते. यासाठी केंद्र सरकारने २०१३ मध्ये स्वयं इंधन धोरणाबाबत समितीची नियुक्ति केली. या समितीने दुचाकी, तिचाकी, आणि चारचाकी वाहनांसाठी २०२५ पर्यंत दिर्घकालीन उपाययोजना सुचवल्या आहेत. पर्यावरण संरक्षण आणि प्रदुषण नियंत्रणाच्या दृष्टिने हरित वाहतूक धोरण अतिशय उपयुक्त आहे,

नागरी वाहतुकीची सुधारणा:

नागरी वाहतुकीमध्ये सुधारणा करण्याचे धोरण ठरवितांना काही विशेष अडचणी येतात. एकतर नागरी वाहतुकीची समस्या दिवसेंदिवस बदलत जाते आणि भविष्यकालासाठी कशा प्रकारची वाहतूकव्यवस्था असावी, हे निश्चित करणे कठिन जाते. शिवाय सुधारणेसाठी लागणारा खर्च कितपत वसूल होईल, भाडेवाढ सहन करण्यास लोक कितपत तयार होतील हे निश्चित सांगता येत नाही. निराळी वाहतूक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी दिर्घ मुदतीचा भांडवली खर्च लागतो शिवाय अधिक जमिन मिळविणे आवश्यक असल्यास जमिन अधिग्रहणाचा प्रश्न बिकट बनतो.

या सर्व अडचणीतून नागरी वाहतुकीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मोठा उपयोग होत आहे. वाहतूक साठी तंत्रज्ञानाचा वापर खर्चीक बाब आहे. सर्वच पालिकांना तो झेपणारा नसतो. वाहतुकीच्या सोयीमध्ये सुधारणा व्हावी म्हणून केंद्रशासन पालिकांना कर्जाऊ मदत करते.

तसेच वाहतूक क्षेत्राच्या विकासासाठी जागतिक बँक कडून कर्ज उपलब्ध होते. तसेच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर बहुतांश महानगरपालिकांना बांधा-वापरा-हस्तांतरीत करा या तत्वानुसार सार्वजनिक खाजगी भागिदारीच्या माध्यमातून अनेक मोठे वाहतूक प्रकल्प पूर्ण केलेली आहेत.

मुंबई मेट्रो प्रकल्प

२१ जून २००६ रोजी पंतप्रधानांच्या हस्ते मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाचा शुभारंभ आणि वर्सोवा-अधेरी-घाटकोपर मार्गाचे भूमिपूजन झाले. हा प्रकल्प मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, रिलायन्स अनिल धिरुभाई अंबानी ग्रुप यांचा संयुक्त प्रकल्प आहे. प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये

-

- १) तीन टप्प्यांमध्ये १४६ किमी. मेट्रो रेल्वेच्या जाळ्याची उभारणी करण्याची योजना.
- २) सध्याच्या उपनगरी रेल्वे यंत्राणेने जोडले न गेलेले विभाग जोडण्यासाठी निवडलेले ९ मार्ग.
- ३) पहिल्या टप्प्यामध्ये वसोवा - अंधेरी - घाटकोपर- कूलाबा -माहीम-चारकोप, वांद्रे-कुर्ला - मानखुर्द, (६२.४४ किमी.) मार्गाची निवड.
- ४) सार्वजनिक- खाजगी भागिदारीद्वारे वसोवा - अंधेरी- घाटकोपर मार्गावरील रुपये २३५६ कोटींच्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीला अंतिम रूप.
- ५) प्रवासाचा कालावधी ७१ मिनिटांवरून २१ मिनिटे
- ६) पहिला टप्पा - ६२.६४ किमी. वसोवा - अंधेरी- घाटकोपर, कुलाबा - माहिम - चारकोप, वांद्रे-कुर्ला - मानखुर्द.
- ७) दुसरा टप्पा - १९-६० किमी. चारकोप - दहिसर, घाटकोपर-मुलुंड
- ८) तिसरा टप्पा- ६१.८३ किमी. बि. के.सी. - कांजूरमार्ग विमानतळ मार्गे अंधेरी (पु)-दहिसर (पु), हुतात्मा चौक - घाटकोपर, शिवडी- प्रभादेवी

मुंबई, हैद्राबाद व बंगळूरमध्ये भूमिगत मेट्रो रेल्वेला केंद्र सरकारने ७ एप्रिल २००६ ला मंजूरी दिली.

मुंबई महानगर क्षेत्रातील वाहतुक :

मुंबई महानगर क्षेत्रांतर्गत ७ महानगरपालिका १३ नगरपरिषदा आणि ठाणे व रायगड जिल्ह्यातील काही ग्रामीण भागाचा समावेश आहे. मुंबई महानगर विकास प्राधिकरण नागरी पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देऊन महानगर प्रदेशात आर्थिक व्यवहाराचे महत्वाचे केंद्र बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

मुंबईतील लोकल रेल्वे ही मुंबईकरांची जीवनवाहिनी आहे. लोकल गाड्यांची प्रवासी वाहून नेण्याच्या क्षमतेतील वृद्धीचा वेग व प्रत्यक्ष प्रवाशांच्या संख्येतील वाढीचा वेग यात मोठी तफावत आहे. मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्प हा सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येणारा देशातील पहिला सामुहिक वाहतुक प्रणाली प्रकल्प आहे.

३.५ कचरा व्यवस्थापन - घनकचरा आणि सांडपाणी Waste Management - Solid Waste and Sewage

वाढत्या शहरीकरणामुळे अस्वच्छता आणि पर्यावरण प्रदुषणाची जी समस्या निर्माण झाली आहे, त्यात कचऱ्याचे व्यवस्थापन, घन कचऱ्याचे एकत्रीकरण आणि सांडपाण्याची व्यवस्था ही फार महत्वाची समस्या बनलेली आहे. शहरातील आरोग्य व्यवस्था आणि निरोगी नागरी जीवनासाठी कचरा व्यवस्थापन हा महत्वाचा विषय आहे. या दृष्टिने महाराष्ट्र शासनाने संत गाडगे बाबा नागरी स्वच्छता अभियान ही अतिशय स्वागतार्ह योजना सुरू केली आहे. या

योजनेत लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. शासन तसेच जनतेचा सहभाग यातून या समस्येवर मार्ग निघू शकतो.

जमीन व गृहनिर्माण

घनकचरा निर्मिती

कोणत्याही नागरी जीवनामध्ये घनकचऱ्याची निर्मिती होणे ही सहाजीक प्रक्रिया आहे. घन कचऱ्याची निर्मिती घराघरातून होत असल्याने गोळा होणाऱ्या घनकचऱ्याचे प्रमाण व दर्जा यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही. कचरा गोळा करणे, त्याची वाहतूक व्यवस्था, त्याची साठवण आणि त्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कार्यक्षम यंत्रणा तयार ठेवणे आवश्यक ठरते. यासाठी लागणारी साधनसामुग्री, मनुष्यबळ व आर्थिक तरतूद बहुतांश नागरी शासन संस्थांसाठी आवाक्याबाहेरची गोष्ट असते. त्यामुळे बहुतांश शहरात रस्तोरस्ती कचऱ्याचे ढीग बाजूला पडलेली असणे, कचरा कुंडीतून कचरा ओसांडून वाहणे, तेथेच कुजून दुर्गंधी पसरणे, पाण्यात मिसळल्याने पाणी दूषित होणे व शहरी परिसर अस्वच्छ दिसणे या गोष्टी प्रत्येक शहरासाठी सर्वसामान्य झाल्या आहेत.

याशिवाय मोठमोठ्या शहरात वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे कारखान्यातून निघणारे रसायनमिश्रित पाणी, त्यावर प्रक्रिया न करता ते स्वच्छ पाण्यात सोडल्यास पाण्याचे प्रदुषण तर होतेच, त्याचे घातक आरोग्यविषयक दीर्घकालीन परिणाम मानवी जीवनावर पडतात. शिवाय कारखान्यातून निघणारा घनकचरा, ई-कचरा याचे नीट व्यवस्थापन होणे गरजेचे असते.

घनकचऱ्याचे स्रोत:

- १) घरगुती कचरा :- हा कचरा घरामधून तयार होतो उदा. टाकाऊ कागद, कागदी वस्तू व वेष्टणे, प्लास्टीक, काच, रबर, धातू, चामड्याच्या वस्तू, वाया गेलेले अन्न पदार्थ इत्यादी.
- २) औद्योगिक कचरा :- रंग, गरळ, तेल, राख, जड धातू इत्यादी
- ३) धोकादायक कचरा :- रासायनिक, जैविक, स्फोटक, रोगप्रसारक इत्यादी
- ४) नैसर्गिक घन कचरा :- झाडांची पाने, फूले व फांद्या, फळे, भाजीपाला, जनावरांचे मलमूत्र इत्यादी
- ५) ई. कचरा :- टाकाऊ दूरदर्शन संच, म्युसिक सिस्टिम्स, रेडियो, मोबाईल फोन, संगणक साहित्य इत्यादी.
- ६) जैववैध्यकिय कचरा:- रुग्णालयामधील बँडेज, हातमोजे, सुया, वापरलेले कापूस, तापमापकातील पारा, औषधे इत्यादी.

कचरा व्यवस्थापनाच्या सर्वसाधारण पद्धती -

- अ) सेंद्रिय खताची निर्मिती - मोठ्या शहरामध्ये भूमिभरणासाठी जागेची कमतरता असल्यामुळे कचरा गोळा करण्याची योग्य ती यंत्रणा उभारून जैवविघटनशिल कचऱ्याचे विघटन केले जाते. यातून मातीला चांगल्या दर्जाचे पोषण मिळेल असे सेंद्रिय

खत तयार केले जाते. त्यामुळे मातीची गुणवत्ता आणि उत्पादनक्षमता वाढते. भारतात तयार होणाऱ्या महापालिकेतील धन कचऱ्यांमध्ये ३५-४० टक्के सेंद्रिय घटक असतात. या कचऱ्याच्या विल्हेवाटीचा सर्वात जुना आणि चांगला मार्ग म्हणजे सेंद्रिय पद्धतीने पुनर्नवीनीकरण करणे. ही नैसर्गिक प्रक्रिया असून यातून पोषक द्रव्याने युक्त असे सेंद्रिय खत तयार होते.

- ब) भस्मीकरण - भस्मीकरण म्हणजे फक्त शिल्लक होईपर्यंत ज्वलन करणे. कचरा आणि अन्य प्रकारचे टाकाऊ पदार्थ यांची राख होईपर्यंत ज्वलनासाठी भस्मक हे यंत्र वापरले जाते. भस्मीकरण ही विल्हेवाट पद्धती असून त्यात घन सेंद्रिय कचऱ्याचे ज्वलन केले जाते तसेच त्यायोगे त्यांना अवशेष आणि वायुजन्य उत्पादनांमध्ये रूपांतरीत करता येते. ही पद्धत घन कचरा व्यवस्थापन आणि सांडपाणी व्यवस्थापनातील अवशेष या दोन्ही गोष्टींची विल्हेवाटीसाठी उपयुक्त आहे. . या प्रक्रियेमुळे घनकचऱ्याचे प्रमाण मुळ धनफळाच्या २० - ३० टक्के कमी होते.

भस्मीकरण आणि इतर उच्च तापमान कचरा व्यवस्थापन प्रणाली कधीकधी 'औष्णिक उपचार' (thermal treatment) म्हणून वर्णिल्या जातात. कचऱ्याचे भस्मीकरण छोट्या स्तरात सुद्धा दिसून येते. घरातील कचऱ्याचे सर्वसामान्य ज्वलन हे छोट्या प्रमानातल भस्मीकरण तसेच उद्योगांतील मोठ्या प्रमाणावर आणि जास्त कचऱ्याचे सर्वसामान्य ज्वलन हे छोट्या प्रमाणातील भस्मीकरण तसेच उद्योगातील मोठ्या प्रमाणावर आणि जास्त कचऱ्याचे केलेले ज्वलन मोठ्या स्तरातील भस्मीकरण म्हणता येते. धन, द्रव आणि वायु या प्रकारांच्या कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी ही पद्धत वापरता येते. काही घातक टाकाऊ पदार्थांची विल्हेवाट लावण्याची एक व्यावहारिक पद्धत म्हणून ओळखली जाते. वायुचे प्रदूषण कमी करणे यासारख्या अडचणीमुळे कचऱ्याच्या विल्हेवाटीचा हा एक विवादात्मक उपाय आहे.

क) भूमिकरण : या पद्धतीत कचरा पातळ थरांत पसरला जातो, त्यावर घट्ट गाळ आणि चिकणमाती किंवा लॅस्टिकचा थर दिला जातो. आधुनिक भूमिभरण पद्धतीमध्ये तळाशी लॅस्टिकचे प्रचंड मोठे अच्छिद्र पटल पसरले जाते, त्यावर चिकण माती, जाड प्लॅस्टिक आणि वाळूचे अनेक थर दिले जातात. अशी पद्धत अवलंबिल्यामुळे पाझरलेले पाणी भुजलात मिश्रित होत नाही व भुजल प्रदूषण टाळता येते.

प्लॅस्टिकच्या तळाशी पाझरलेले पाणी साचल्यास खाली पंप टाकून पाणी वर खेचले जाते आणि त्यावर, प्रक्रिया करून शुद्धीकरण केले जाते. पाण्याच्या गळतीमुळे होणारे भुजल प्रदूषण रोखण्यासाठी व भूमिभरणाच्या क्षेत्राचे निरीक्षण करण्यासाठी त्याच्या आजुबाजूला अनेक विहिरी खोदल्या जातात. कचऱ्याच्या अवायुजीवी (anaerobic) विघटनाने तयार झालेला मिथेन वायु साठवला जातो आणि त्याचा वापर विद्युत किंवा उष्णता निर्माण करण्यासाठी केला जातो.

कचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाचे ह्या पद्धती उपयुक्त असल्या तरी खर्चीक असल्यामुळे मोठ्या महानगरपालिकाना या प्रणाली वापरणे शक्य होते. गोळा केलेला सर्व स्वरूपाचा कचरा याची विल्हेवाट कशी लावायची हा प्रश्न किंवा समस्या सर्वच पालिकापुढे उभा असतो.

त्यामुळेच भारतातील बहुतेक छोट्या मोठ्या शहरांच्या बाजूला कचऱ्याचे पडलेले मोठे ढीग, त्यातून पसरणारी दुर्गंधी, आरोग्य धोक्यात घालणारे विषारी वायु हे चित्र असलेले दिसते.

धनकचऱ्याचे अयोग्य व्यवस्थापनाचे परिणाम :

- १) नैसर्गिक सौंदर्य कमी होणे : पसरलेल्या घन कचऱ्यामुळे नैसर्गिक सौंदर्य कमी होते.
- २) कचऱ्याची दुर्गंधी :- साठविलेल्या कचऱ्यापासून दुर्गंधी निर्माण होते.
- ३) विषारी वायु : नागरी घन कचरा विल्हेवाटीची ठिकाणी किंवा भूमिकरण ठिकाणे यांमधून विजारी वायु बाहेर पडतात.
- ४) रोगांचा प्रसार : घन कचरा विल्हेवाटीची ठिकाणे अनेक रोगांना आमंत्रित करतात.

घनकचरा निर्मुलन ही समस्या न मानता संधी सुद्धा होऊ शकते, शहरात दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यापासून खत निर्माण करण्यासाठी मोठे प्रकल्प उभारण्याची गरज नाही. वॉर्डमध्ये छोटे छोटे प्रकल्प करून कचऱ्यापासून खत निर्मिती करून कचऱ्याचे रूपांतर संपत्तीत करणे शक्य आहे.

वैज्ञानिक पद्धतीने धनकचऱ्याची विल्हेवाट लावणे याकडे सगळ्याच शहरात कमी अधिक प्रमाणात सातत्याने दुर्लक्ष होते. शहराच्या लगत कचरा डेपो तयार केला जातो. त्यातून आरोग्याच्या प्रश्नापासून भुजल प्रदूषणा पर्यंत अनेक समस्या निर्माण होतात. ओल्या कचऱ्याचे विघटन करून खत निर्माण करणे सहज शक्य आहे. ऑर्गनिक वेस्ट कन्वर्टर मशीनद्वारे ओल्या कचऱ्यापासून एका दिवसात रॉ कम्पोस्ट तयार होते, त्याचे रूपांतर १० दिवसात कम्पोस्ट खतात होते. शहराच्या आकारमानानुसार वेगवेगळ्या ठिकाणी अशी यंत्रे बसवून शहरातील कचऱ्याच्या समस्येवर उपाय शोधणे सहज शक्य आहे. यामुळे कचरा वाहतूक, कचरा डेपोसाठी मोठी जागा आदि समस्या नियंत्रणात आणता येतील.

सांडपाणी व्यवस्थापन :

पाणी वापरले जात असतांना त्यात अनेक गोष्टी मिसळल्या जातात. त्यामुळे असे पाणी अशुद्ध होऊन ते पुन्हा वापरता येत नाही, अशा अशुद्ध पाण्याला सांडपाणी म्हणतात. असे सांडपाणी घरघुती वापरातून, उद्योगातून बाहेर पडते. असे पाणी घराभोवती, रस्त्यात आणि गटारीत जेव्हा तुंबते तेव्हा ते आरोग्यास घातक असते. तसेच त्याचा घाण वास येतो. तुंबलेल्या सांडपाण्यात डासांना अंडी घालायला जागा मिळते, त्यातून मलेरिया सारखे आजार पसरतात. मोठ्या शहरांमध्ये सांडपाणी शौचालय, न्हाणीघर, स्वयंपाकघर, इत्यादी घरघुती पाण्याच्या वापरातून होतेच त्याचबरोबर मोठ्या कारखान्यातून हे सांडपाणी नाल्यांच्या वाटेने थेट नदी-नाल्यात सोडले जाते, त्यातून पाण्याचे प्रदूषण होऊन त्यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यासाठी सांडपाणी व्यवस्थापन याचे महत्त्व आहे.

सांडपाणी व्यवस्थापनाचे महत्त्व :

पाण्याचा वापर मानवी जीवनास आवश्यक आहे. पाण्याच्या वापरानंतर जे पाणी अशुद्ध होऊन पुनर्वापरास लायक नसते अशा पाण्याला सांडपाणी म्हणतात. आजच्या युगात

सांडपाणी हे मानवी तसेच औद्योगिक वापरातून तयार होते. याचे दोन भागात वर्गीकरण करता येईल. नागरी सांडपाणी व औद्योगिक सांडपाणी.

अ) नागरी सांडपाणी :- नागरी सांडपाणी हे मुख्यत्वे नागरी वापरातून तयार होते. उदा. मलमूत्र विसर्जनाला वापरण्यात येऊन तयार होणारे, आंगोळ तसेच स्वयंपाक घरातून तयार होणारे, कपडे व भांडी धुण्यातून तयार होणारे सांडपाणी. अशा सांडपाण्याची विल्हेवाट लावणे हे नागरी आरोग्याच्या दृष्टिने महत्वाचे असते. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील साधारण ३.७ कोटी जनता सांडपाणी वाहून नेण्याच्या सुविधेपासून वंचित आहेत. उरलेल्या घरांपैकी ज्यांच्याकडे ही सुविधा आहे, तेथे अर्ध्याहून अधिक सांडपाण्याची गटारे उघडी आहेत. भारताच्या महानगरांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी जवळ जवळ ८०% पाण्याचे सांडपाण्यात रूपांतरीत होते. या सगळ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया होत नाही. ५०% हून अधिक सांडपाणी कोणत्याही प्रक्रियेशिवाय तसेच नदित सोडले जाते. याचे कारण की सांडपाणी शुद्धीकरण प्रक्रिया यंत्रणेच्या क्षमतेपेक्षा जास्त असते. त्यामुळे सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करून, सर्व सांडपाण्यावर शुद्धीप्रक्रिया करणे आवश्यक ठरते.

सांडपाणी प्रक्रिया करण्याच्या पद्धती :

नागरी भागातील सांडपाणी दोन प्रकारचे असते. एक स्वयंपाकघर व स्नानगृहातील आणि दुसरे शौचालयांतील. यातील शौचालयातील सांडपाणी प्रक्रिया जरा क्लिष्ट असते, त्यामुळे त्याचा खर्च जास्त असतो.

स्वयंपाकघर आणि स्नानगृहातील सांडपाणी एकत्र करून त्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर करणे शक्य होते. अशा सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्याच्या दोन पद्धती आहेत.

- १) तंत्रज्ञानाच्या आधारे प्रक्रिया :- तंत्रज्ञान वापरून उपाययोजना केली तर त्यामध्ये कमी जागेमध्ये काम करता येते. यात काही यांत्रिक प्रक्रिया करणारी साधने वापरून सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली जाते. यामध्ये यंत्र आणि तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात असल्याने याच्या वापरासाठी होणारा भांडवली खर्च आणि रोजचा हा उपाय चालविण्याचा खर्च, यामुळे छोट्या पालिकांना हा मार्ग न झेपणारा असतो. त्याचप्रमाणे यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि मोठ्या प्रमाणात उर्जेची गरज लागते. अर्थात मोठ्या महानगरपालिकांना असे तंत्रज्ञान वापरून सांडपाणी प्रक्रिया करणे हा सहजशक्य उपाय आहे.
- २) नैसर्गिक पद्धतीने सांडपाणी प्रक्रिया:- ज्या पालिकांना जास्त खर्च करणे शक्य नाही, पण जिथे जागा उपलब्ध आहे आणि सांडपाणी प्रक्रिया करण्याची इच्छा आहे अशा ठिकाणी नैसर्गिक पद्धतीने सांडपाणी प्रक्रिया करणे शक्य आहे. ही सांडपाणी प्रक्रिया कमी खर्चात करता येते. हे विशेषतः निवासी शाळा, महाविद्यालये, जिथे मोकळी जागा उपलब्ध आहे अशी निवासी संकुले, व्यापारी संकुले इत्यादी ठिकाणी करणे फायद्याचे ठरते.

यामध्ये काही निवडक, विशिष्ट प्रकारे वाढवलेली वैशिष्टपूर्ण झाडे आणि पाण्याच्या दर्जाप्रमाणे अभ्यास करून तयार केलेले जिवाणु कल्चर या गोष्टींचा वापर करून पाण्यावर प्रक्रिया केली जाते. यामध्ये कोणत्याही प्रकारची यंत्रे वापरली जात नसल्याने यामध्ये एकदा ही

उपाययोजना कार्यान्वित झाली की नंतर चालविणे आणि देखभाल यावर फारसा खर्च करण्याची आवश्यकता राहत नाही.

निरोगी शहरासाठी कचरा व्यवस्थापनाबरोबरच सांडपाणी व्यवस्थापन ही आज आवश्यक बाब आहे. सांडपाणी व्यवस्थापन व्यवस्थित न झाल्यास नध्यांना गटाराचे स्वरूप येते. छोटे नाले देखील प्रदूषित होऊन उघड्या, तुंबलेल्या गटारामुळे अनेक प्रकारच्या रोगांना आमंत्रण मिळते. हे टाळण्यासाठी सांडपाण्यावर १००% प्रक्रिया करण्याचे उद्दिष्ट ठेवावे लागेल. सांडपाणी व्यवस्थापनाला ३R (रिड्यूस, रिसाइकल आणि रियुझ-कमी करा, प्रक्रिया करा आणि पुन्हा वापरा) या तत्वाच्या आधारे प्रोत्साहन द्यावे लागते. त्यासाठी ही प्रक्रिया विकेंद्रीत करणे आवश्यक आहे. शक्यतो सांडपाण्याचा उगम जिथे होतो तिथेच प्रक्रिया जर झाली तर यंत्रणेवरचा ताण आणि खर्च कमी होतो. यासोबतच सांडपाणी व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक स्वच्छता यासाठी जनजागृती व व्यापक लोकसहभाग आवश्यक असतो. सांडपाणी व्यवस्थापन प्रक्रियेत स्थानिक लोकांना सहभागी करून घेणे अतिशय आवश्यक आहे. शुद्ध पाण्याचा वापर किती व कसा करावा, घरगुती सांडपाणी इतर कोणत्या कामासाठी त्यावर प्रक्रिया करून आपण वापरू शकतो, याची माहिती लोकांना कळली तर, सांडपाणी नियोजन यशस्वीरीत्या करता येईल. पाण्याचा अपव्यय टाळेल आणि तसेच सांडपाणी शुद्धीकरण प्रक्रिया यंत्रनेवरचा भार देखील कमी होईल.

३.६ सारांश

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाने राज्यांचे हात मजबूत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. महाराष्ट्र भारतातील विकसित राज्यांपैकी एक आहे. तथापि इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राची आरोग्य स्थिती पूर्ण स्वरूपामध्ये बरेच अंतर आहे. अभियानाने आरोग्याच्या सेवा अधिक मजबूत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी केवळ एक तृतीयांश लोकसंख्याच शहरांमध्ये वसली असली तरी देशांतील एकूण दवाखाण्यांपैकी ७५ टक्के दवाखाने, ६० टक्के रुग्णालये आणि ८० टक्के वैद्यक शहरांमध्ये वसले आहेत. मात्र शहरातील गरिबांच्या संख्येत सातत्याने होत चालली वाढ आणि काही आजारांचे चमत्कारिक स्वरूप पाहता नागरी आरोग्य सेवांची स्वतंत्रपणे धोरण ठरविणे आवश्यक आहे.

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक क्षमतांचा विचार करता आरोग्य सुविधांवर प्रचंड प्रमाणात खर्च करणे त्यांना परवडणारे नाही. त्यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांनी योग्य तो पुढाकार घेऊन शहरांच्या आरोग्याकडे अधिकाधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे.

कायदा व सुव्यवस्था

घटक रचना

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रमुख समस्या – दारिद्र्य, गुन्हेगारी, दहशतवाद, जमातवाद
- ४.३ पोलिसांची भूमिका
- ४.४ पोलिसांची सामाजिक भूमिका
- ४.५ सारांश
- ४.६ आपण काय शिकलो?

४.१ उद्दिष्टे

प्रस्तावना: कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे हे राज्याचे सर्वात महत्वाचे आणि निर्णायक कार्य आहे, कारण कायदा आणि सुव्यवस्था बिघडल्याने नागरिकांचा सरकारवरील विश्वास नष्ट होण्याची क्षमता असते. आणि त्याची वैधता नष्ट होते. अत्यंत गरिबी, गुन्हेगारी, दहशतवाद, जातीय दंगली देशाच्या सामाजिक जडणघडणीला धोका देऊ शकतात, राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आणू शकतात आणि आर्थिक वाढ आणि विकासाच्या शक्यता नष्ट करू शकतात.

'पोलीस' आणि 'सार्वजनिक सुव्यवस्था' हे भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूची अंतर्गत राज्याचे विषय आहेत. गुन्हे रोखणे, शोधणे, नोंदवणे आणि तपास करणे आणि गुन्हेगारांवर खटला चालवणे हे राज्य सरकारांचे प्राथमिक कर्तव्य आहे. तथापि, केंद्र सरकार राज्य सरकारांच्या प्रयत्नांना त्यांच्या पोलिस दलांच्या आधुनिकीकरणासाठी शस्त्रे, दळणवळण, उपकरणे, गतिशीलता, प्रशिक्षण आणि राज्य पोलिस दलांच्या आधुनिकीकरण योजनेअंतर्गत इतर पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत आर्थिक सहाय्य पुरवते.

४.२ प्रमुख समस्या – दारिद्र्य, गुन्हेगारी, दहशतवाद, जमातवाद

गरिबी - गरिबी ही अशी स्थिती किंवा स्थिती आहे ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीकडे किमान जीवनमानासाठी संसाधनांचा अभाव असतो. पारंपारिकपणे, गरिबी या शब्दाचा अर्थ जीवनाच्या मूलभूत गरजा - अन्न, शुद्ध पाणी, निवारा आणि कपडे पुरवण्यासाठी पुरेशा संसाधनांचा अभाव आहे. परंतु आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि अगदी वाहतुकीचा समावेश करण्यासाठी मुदत वाढवली आहे.

जागतिक बँकेच्या मते, दारिद्र्य हे आरोग्याच्या दृष्टीने वंचित आहे आणि त्यात अनेक आयाम आहेत. त्यामध्ये कमी उत्पन्न आणि सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत वस्तू आणि सेवा घेण्यास असमर्थता समाविष्ट आहे. गरिबीमध्ये आरोग्य आणि शिक्षणाची खालची पातळी, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेची अपुरी उपलब्धता, अपुरी भौतिक सुरक्षा, आवाजाचा अभाव आणि अपुरी क्षमता आणि एखाद्याचे जीवन चांगले करण्याची संधी यांचा

समावेश होतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील २१.९% लोकसंख्या राष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेखाली राहते.

कायदा व सुव्यवस्था

गुन्हेगारी - गुन्हेगारीचे मुख्य कारण गरिबी आहे. जोपर्यंत तुमच्याकडे गरिबी आहे, तोपर्यंत तुमच्यावर गुन्हे असतील. भारतात किंवा इतर कोणत्याही देशात तुरुंगात असलेले बहुतेक लोक गरीब आहेत. जोपर्यंत तुम्ही सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्था निर्माण करत नाही ज्यामध्ये प्रत्येकाला सभ्य जीवन मिळेल, म्हणजे योग्य रोजगार, योग्य उत्पन्न, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि मुलांसाठी पोषक आहार, तोपर्यंत तुम्ही गरिबी आणि गुन्हेगारी नष्ट करू शकत नाही.

दहशतवाद - दहशतवाद हा केवळ भारताच्या लोकशाहीलाच नव्हे तर जगभरातील लोकांच्या हक्कांवर परिणाम करणाऱ्या देशांना धोका आहे. दहशतवादाने मानवी जीवनाच्या जवळपास सर्वच क्षेत्रांना फटकारले आहे आणि प्रभावित केले आहे, मग ते आर्थिक किंवा राजकीय किंवा सामाजिक जीवन असो. दहशतवाद हा शब्द खूप व्यापक आहे आणि या संज्ञेची कोणतीही सर्वमान्य व्याख्या नाही. वेगवेगळ्या व्यक्ती आणि संघटनांनी दहशतवादाची आपापली व्याख्या मांडली आहे. सामान्यतः, दहशतवाद हा शब्द एखाद्या व्यक्तीने किंवा व्यक्तींच्या गटाने किंवा एखाद्या संस्थेद्वारे सामान्य लोकांमध्ये दहशत माजवण्यासाठी आणि सार्वजनिक आणि सरकारांना संदेश पाठवण्यासाठी, त्यांचा अजेंडा पूर्ण करण्यासाठी केलेल्या गुन्हेगारी आणि हिंसक क्रियाकलापांना सूचित करतो.

युनायटेड नेशन्सने दहशतवादाची व्याख्या अशी केली आहे की, सामान्य जनतेमध्ये दहशतीची स्थिती निर्माण करण्याच्या हेतूने किंवा गणना केलेली कोणतीही गुन्हेगारी कृत्ये, व्यक्तींचा समूह किंवा विशिष्ट हेतूसाठी विशिष्ट व्यक्ती कोणत्याही परिस्थितीत अन्यायकारक आहेत, राजकीय, तात्विक विचार काहीही असो, वैचारिक, वांशिक, धार्मिक किंवा इतर कोणतेही स्वरूप जे त्यांना न्याय्य ठरवण्यासाठी आवाहन केले जाऊ शकते. दहशतवाद, त्याच्या सर्व स्वरूपात, मानवी हक्कांचे सर्वात मोठे उल्लंघन करणारा आणि देशातील कायदा आणि सुव्यवस्थेला थेट आव्हान आहे. निष्पाप लोकांची निर्दयी, रानटी, अमानुष हत्या केवळ सरकारच्या अधिकारालाच आव्हान देण्यासाठी नाही तर देशाची सुरक्षा आणि सार्वभौमत्व धोक्यात आणण्याच्या उद्देशाने दहशतवादी करतात.

सांप्रदायिक दंगली - राजकीय तत्त्वज्ञान म्हणून सांप्रदायिकतेचे मूळ भारताच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमध्ये आहे. धार्मिक आणि जातीय अस्मितेच्या आधारावर समुदायांमध्ये फूट, मतभेद आणि तणाव निर्माण करण्यासाठी राजकीय प्रचाराचे साधन म्हणून याचा वापर केला जातो ज्यामुळे जातीय द्वेष आणि हिंसाचार होतो. सांप्रदायिक दंगल ही एक अशी घटना आहे जिथे दोन भिन्न धार्मिक समुदायांचे लोक एकत्र येतात आणि एकमेकांविरुद्ध द्वेष आणि शत्रुत्वाच्या भावनांनी एकमेकांवर हल्ला करतात. भारत स्वातंत्र्यापासून जातीयवादाचा बळी आहे. फुटीरतावादी राजकारण, आर्थिक कारणे, जातीय दंगलींचा इतिहास, तुष्टीकरणाचे राजकारण, प्रशासकीय अपयश, प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि सोशल मीडिया इत्यादी भारतातील जातीय हिंसाचाराला कारणीभूत असलेले प्रमुख घटक होते ज्यामुळे देशातील कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण झाला होता.

४.३ पोलिसांची भूमिका

परिचय - 'पोलीस' हा शब्द ग्रीक शब्द 'polis' वरून आला आहे ज्याचा अर्थ राज्य आहे. पोलिस हे राज्याच्या अधिकारांचे प्रकटीकरण म्हणून समजले जाऊ शकते. राज्याचा एक बळजबरी शाखा म्हणून काम करत, त्यांना केंद्र, राज्य, जिल्हा आणि उपजिल्हा स्तरावर शहरी तसेच ग्रामीण भागात कायदा व सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे.

मिश्रा आणि मोहंती (१९९२) यांनी निरीक्षण केले की कोणत्याही देशातील पोलिसांची भूमिका आणि कार्य हे राज्याचे स्वरूप आणि अधिकार यावर अवलंबून असते. मुघलांच्या राजवटीत भारतात नियमित पोलीस यंत्रणा स्थापन झाली. पुढे, १८५७ च्या ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्धच्या बंडानंतर ब्रिटिशांनी पोलीस यंत्रणेत बदल आणि सुधारणा केल्या. १८६१ मध्ये त्यांनी पोलीस कायदा आणला जो भारतातील पोलीस यंत्रणा नियमित करण्यासाठी लागू करण्यात आला. लोकसंख्या, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणात झपाट्याने वाढ होत आहे; सामाजिक समस्या अधिक गुंतागुंतीच्या झाल्या आहेत. जातीय हिंसाचार, कृषी निदर्शने, कामगार आणि विद्यार्थी निषेध, दहशतवाद. अशा परिस्थितीत पोलीस कर्मचारी हे सरकारचे सर्वात मोठे हात आहेत. पोलिस हे सरकारची प्रशासकीय यंत्रणा म्हणून काम करतात आणि शांतता, सुव्यवस्था, शांतता राखण्यासाठी, गुन्हे रोखण्यासाठी आणि शोधण्यासाठी आणि सार्वजनिक आरोग्य, नैतिकता आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देण्यासाठी जबाबदार असतात.

पोलिसांच्या संदर्भात भारतातील महत्त्वाचे कायदे -

भारतातील पोलिसांचे संविधान, कार्ये आणि कर्तव्ये नियंत्रित करण्यासाठी लागू केलेले काही महत्त्वाचे कायदे आणि कायदे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. पोलिस कायदा, १८६१- हा प्राथमिक कायदा आहे. हे राज्यनिहाय पोलिसांच्या एकूण प्रशासनाची तरतूद करते. या कायद्याच्या कलम २ मध्ये अशी तरतूद आहे की पोलिसांमध्ये कार्यरत असलेल्या अधिकाऱ्यांची संख्या संबंधित राज्य सरकार वेळोवेळी ठरवेल आणि संपूर्ण प्रशासन आणि विशिष्ट राज्यातील पोलिस दलाचे कामकाज संचालकांच्या हातात असेल. पोलीस जनरल. पोलीस कायद्याच्या कलम ४ मध्ये पुढे अशी तरतूद आहे की जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांच्या निर्देशानुसार जिल्ह्यातील प्रशासन जिल्हा पोलीस अधीक्षकांच्या हातात असेल.
२. पोलिस कायदा, १८८८ - या कायद्याच्या कलम २ मध्ये अशी तरतूद आहे की केंद्र सरकारने अधिकृत राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे दोन किंवा अधिक राज्यांच्या भागांना सामावून घेणारा एक विशेष पोलिस जिल्हा तयार केला आहे आणि पोलिस दलातील सदस्यांना अधिकार दिले आहेत. अधिसूचनेत दिल्याप्रमाणे उक्त जिल्ह्याच्या प्रत्येक भागात राज्य.
३. पोलीस कायदा १९४९- हा कायदा केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये पोलीस दलाच्या प्रशासनाची तरतूद करतो. कलम ५ नुसार, संपूर्ण पोलीस जिल्ह्यातील पोलीस

अधीक्षकांचा वापर केंद्र सरकारकडून केला जातो. ४. दिल्ली विशेष पोलीस आस्थापना कायदा, १९४६ – या कायद्यामध्ये दिल्लीत विशेष पोलीस दल स्थापन करण्याची तरतूद आहे ५. मॉडेल पोलीस कायदा, २००६- हा कायदा पोलीस अधिकाऱ्यांची घटना, नियुक्ती, अधिकार, भूमिका आणि जबाबदाऱ्या नमूद करतो.

पोलिसांची भूमिका

मॉडेल पोलीस कायदा, २००६ चे कलम ५७, पोलिसांची भूमिका, कार्ये आणि कर्तव्ये नमूद करते. सर्वसाधारणपणे पोलिसांची भूमिका आणि कार्ये आहेत:

- निःपक्षपातीपणे कायद्याचे समर्थन करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे
- लोकांचे जीवन, स्वातंत्र्य, मालमत्ता, प्रतिष्ठा आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे; सार्वजनिक सुव्यवस्थेचा प्रचार आणि रक्षण करण्यासाठी;
- अंतर्गत सुरक्षेचे रक्षण करण्यासाठी
- संघर्ष टाळण्यासाठी आणि सौहार्द वाढवण्यासाठी;
- दहशतवादी कारवाया, सांप्रदायिक सौहार्दाचा भंग, अतिरेकी कारवाया रोखणे आणि नियंत्रित करणे
- सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे
- गुन्हांना प्रतिबंध करणे
- गुन्हेगारांना पकडणे, आणि गुन्हेगारांवर खटला चालवण्यासाठी आवश्यक सहाय्य करणे;
- समाजामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण करणे आणि राखणे;
- सार्वजनिक शांततेवर परिणाम करणाऱ्या बाबींशी संबंधित गुप्त माहिती गोळा करणे
- त्यांच्याकडे आलेल्या तक्रारींची नोंद करणे आणि त्यानंतर तत्काळ कारवाई करणे
- कर्तव्यावर असलेले पोलीस अधिकारी म्हणून सर्व बेहिशेबी मालमत्तेची जबाबदारी घेणे आणि त्यांच्या सुरक्षित कस्टडी आणि विल्हेवाटीसाठी कारवाई करणे
- तक्रारींद्वारे किंवा अन्यथा त्यांच्या निदर्शनास येणाऱ्या सर्व दखलपात्र गुन्हांची नोंद करणे आणि तपास करणे
- नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्तींमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीत मदत पुरवणे
- त्यांच्या व्यक्तीला किंवा मालमत्तेचे शारीरिक नुकसान होण्याचा धोका असलेल्या व्यक्तींना मदत करणे;

४.४ पोलिसांच्या सामाजिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो:

- जनतेशी सौजन्याने आणि सभ्यतेने वागणे, विशेषतः ज्येष्ठ नागरिक, स्त्रिया आणि मुलांशी
- वैद्यकीय-कायदेशीर औपचारिकता लक्षात न घेता त्वरित वैद्यकीय मदत सुनिश्चित करणे
- सार्वजनिक सदस्यांना, विशेषतः ज्येष्ठांना मार्गदर्शन आणि सहाय्य करणे नागरिक, स्त्रिया, मुले, गरीब आणि गरीब
- सार्वजनिक ठिकाणी आणि सार्वजनिक वाहतुकीत महिला आणि मुलांचा छळ रोखणे,;
- सरकारकडून उपलब्ध असलेल्या कायदेशीर सहाय्य योजनांच्या तरतुदींच्या ताब्यात असलेल्या व्यक्तींना माहिती देणे;
- कोठडीत असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला कायदेशीररित्या अनुज्ञेय पालनपोषण आणि आश्रय देण्याची व्यवस्था करा
- गुन्हेगारी आणि रस्ते अपघातांना बळी पडलेल्यांना सर्व आवश्यक सहाय्य प्रदान करा
- सर्व परिस्थितींमध्ये पोलिसांचे आचरण नेहमी निःपक्षपातीपणा आणि मानवी हक्कांच्या नियमांद्वारे नियंत्रित केले जाते याची खात्री करा;
- दुर्बल घटकांचे मानवी हक्क आणि हित जतन, प्रचार आणि संरक्षण.

इतर भूमिका आणि जबाबदाऱ्या –

- अत्यावश्यक सेवांची देखभाल - जेव्हा राज्य सरकार कोणतीही सेवा अत्यावश्यक सेवा असल्याचे घोषित करते, तेव्हा या अत्यावश्यक सेवांची देखभाल करणे पोलिसांचे कर्तव्य असते.
- सामाजिक कायद्यांची अंमलबजावणी.
- निवडणूक संबंधित कर्तव्ये
- सार्वजनिक रेकॉर्डची देखभाल

पोलिस दलासंबंधीचे महत्वाचे मुद्दे

- पोलिसांचे कार्यक्षम प्रशासन सुनिश्चित करण्यासाठी आणि भविष्यात होणारे बंड टाळण्यासाठी १८६१ चा पोलिस कायदा ब्रिटिशांनी १८५७ च्या बंडानंतर तयार केला होता. बदललेल्या काळानुसार आणि वाढत्या गुंतागुंतीमुळे पोलिसांच्या भूमिका

आणि कर्तव्ये सरकारकेंद्रित ते लोककेंद्रित झाली आहेत. परंतु पोलिसांवर नियंत्रण ठेवणारे कायदे सरकारकेंद्रित आहेत.

कायदा व सुव्यवस्था

- पायाभूत सुविधांची कमतरता.
- लोक भ्रष्ट, प्रतिसादहीन, अकार्यक्षम आणि राजकीय पक्षपाती असल्याचे समजत असल्याने पोलिस-जनसंपर्क बिघडला आहे
- पोलिस कर्मचाऱ्यांवर प्रभाव पाडण्यासाठी आणि त्यांना वैयक्तिक किंवा राजकीय हित साधण्यासाठी पोलिस दलावरील राजकीय नियंत्रणाचा राजकीय कार्यकारिणीकडून गैरवापर केला जातो.
- शाब्दिक शिवीगाळ किंवा अमानुष कामाच्या परिस्थितीमुळे आणि कामाच्या वातावरणात सामंजस्य नसल्यामुळे विशेषतः खालच्या दर्जाच्या पोलिस कर्मचाऱ्यांवर मानसिक भार पडतो आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेवर आणि जनतेशी असलेल्या त्यांच्या संबंधांवर परिणाम झाला आहे.
- जास्त भार
- पोलीस दलातील रिक्त पदांची उच्च टक्केवारी

पोलीस सुधारणा

कोणत्याही देशातील विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये, गुंतागुंतीची सामाजिक रचना, तुलनेने संघर्ष आणि गुंतागुंतीच्या घटनांचे प्रमाण जास्त असल्याने पोलीस यंत्रणेचे महत्त्व लक्षात घेऊन; कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीस यंत्रणेत बदल आणि सुधारणांची गरज आहे. काही सुधारणा आवश्यक आहेत –

- (१) पोलिस दलाला राजकीय अधिकाऱ्यांच्या ताब्यातून वेगळे करणे आणि त्यांच्या कामकाजात अधिक स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे.
- (२) पोलिसांना योग्य प्रशिक्षण दिले पाहिजे, विशेषतः खालच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना, ज्यांच्यावर थेट जनतेशी संवाद साधण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे.
- (३) पोलीसांनी नागरिकांसाठी सेवाभिमुख असायला हवे या प्रकाश सिंग प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशांची आपण अक्षरशः अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. ते कार्यक्षम, वैज्ञानिक आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करणारे असावेत.
- (४) पोलिसांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी ऑपरेशनल स्वातंत्र्य असले पाहिजे.
- (५) त्यांना कामाची समाधानकारक परिस्थिती दिली पाहिजे.
- (६) त्याच वेळी पोलीस कर्मचाऱ्यांना खराब कामगिरी किंवा अधिकाराच्या गैरवापरासाठी वैयक्तिकरित्या जबाबदार धरले जावे.

- (७) पोलीस दलातील रिक्त पदे तातडीने भरण्याची गरज आहे.
- (८) पोलिसांना दिलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे उदा. वाहतूक, गृहनिर्माण, न्यायवैद्यकशास्त्र, इ.

४.६ सारांश

निष्कर्ष

काळाच्या सुरुवातीपासून, सभ्यतेतील प्रत्येक समाजात लोकांचे जीवन, स्वातंत्र्य आणि हक्क यांचे रक्षण करण्यासाठी संस्था आणि प्रणाली स्थापन केल्या आहेत. जसजशी समाजातील गुंतागुंत वाढत गेली, तसतशी संघटना विकसित झाली ज्याला आपण आज आधुनिक पोलीस यंत्रणा म्हणून ओळखतो. गुन्हेगारी रोखणे आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे ही पोलिसांची प्रमुख कामे आहेत. नागरिकांचे रक्षण करणे, कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि मालमत्तेचे रक्षण करणे ही जबाबदारी पोलिसांवर सोपविण्यात आली आहे. ते यापुढे प्रतिबंधात्मक भूमिका बजावत नाहीत, उलट पोलिसांच्या भूमिकेसह समाजात सामाजिक संरक्षणामध्ये सकारात्मक भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे.

➤ भारतातील कम्युनिटी पोलिसिंग

परिचय

मागील युनिट 'पोलिसांची भूमिका' मध्ये अभ्यासल्याप्रमाणे, पोलीस कर्मचारी हे कोणत्याही समाजासाठी अपरिहार्य आहेत हे समजू शकते. ते कायदा आणि सुव्यवस्था, सुरक्षा, आपत्ती व्यवस्थापनाच्या वेळी मदत सुनिश्चित करतात; जिल्हा प्रशासनाला इतर सेवांसह सेवा देण्यास मदत करा. याच्या प्रकाशात, समुदाय-पोलीस इंटरफेस सुधारून कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी, समुदाय पोलिसिंगची संकल्पना विकसित करण्यात आली आहे. हे पोलिस आणि समुदाय यांच्यातील संबंध मजबूत करण्याचा प्रयत्न करते ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पोलिसांची जनतेसमोर जबाबदारी वाढते. लोकशाही पोलिसिंगच्या संकल्पनेशी त्याचा जवळचा संबंध आहे. हे पोलिसांवरील विश्वास आणि आत्मविश्वास वाढवणे आणि समाजात न्याय आणि समानता सुलभ करण्यासाठी समर्थन करते.

कम्युनिटी पोलिसिंग म्हणजे सक्रिय सल्लामसलत, संवाद, समुदायासह भागीदारीसह पोलिसिंग. गुन्हेगारी रोखण्यासाठी, सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि जनतेमध्ये उत्तम जीवनमान आणि सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी संघर्ष सोडवण्यासाठी पोलिसांनी समुदायासोबत एकत्रितपणे काम करण्याची वकिली केली आहे. त्यासाठी समाजातील पोलिसांचे स्वरूप, कार्यपद्धती आणि भूमिका बदलणे आवश्यक आहे. पोलिस यंत्रणेची अशी व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न केला जातो की पोलिस संघटनेची कार्ये स्पष्ट करताना समाजाला महत्त्वपूर्ण भूमिका दिली जाते. पोलिसच गुन्हेगारी कमी करू शकतात आणि कायदा व सुव्यवस्था सुधारू शकतात ही पुरातन धारणा दूर करते. सुरक्षेची खात्री करण्यासाठी आणि समाजातील अराजकता रोखण्यासाठी प्रत्येक नागरिकामध्ये पोलिस आणि पोलिसांमध्ये नागरिकाला पुढे आणणे हे आहे. जॉन ऍगनेलने समुदाय पोलिसिंगचे वर्णन करण्यासाठी

"लोकशाही पोलिसिंग" या कार्याचा वापर केला होता जेथे त्यांनी बदलाची मागणी केली होती जेणेकरून पोलिसांनी समाजात सेवा कशी दाखवावी हे ठरवण्यात नागरिकांची भूमिका असेल. या संकल्पनेमागील संकल्पना अशी आहे की पोलिस यंत्रणेला नागरिकांकडून भरल्या जाणाऱ्या करांचे समर्थन होते. त्यामुळे पोलीस सेवेने समाजातील कार्ये आणि प्रशासन कसे पार पाडावे हे ठरवण्यात आणि ठरवण्यात नागरिकांची भूमिका असली पाहिजे.

संकल्पनेची उत्क्रांती जर्मनी, इंग्लंड आणि सिंगापूर सारखे देश १९७० आणि १९८० च्या दशकात त्यांच्या देशांतील पोलिस यंत्रणेच्या व्यावसायिक नोकरशाही मॉडेलला बदलण्याचा आणि पर्याय आणण्याचा प्रयत्न करीत होते. युनायटेड स्टेट्समधील संकल्पना एकोणिसाव्या शतकातील शोधली जाऊ शकते. त्यांना लोक आणि पोलिस यांच्यातील वाढती दरी कमी करायची होती ज्याने पोलिसांना समाजापासून मोठ्या प्रमाणात वेगळे केले होते आणि त्यामुळे संशय आणि अविश्वास निर्माण झाला होता. कम्युनिटी पोलिसिंगच्या स्थापनेमागचा प्राथमिक उद्देश म्हणजे पोलिस दलांनी समुदायांशी संपर्क साधावा आणि संप्रेषणाची माध्यमे आणि समाजातील सदस्य आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणारे कर्मचारी यांच्यात मजबूत संबंध निर्माण करावेत. कम्युनिटी पोलिसिंगमध्ये गुंतलेल्या काही सुरुवातीच्या उपायांमध्ये अधिका-यांनी ते सेवा देत असलेल्या परिसरात पायी गस्त घालणे समाविष्ट होते. बदलत्या सामाजिक पद्धती आणि तांत्रिक विकासासह, आधुनिक युगातील कायद्याच्या अंमलबजावणीने रहिवाशांपर्यंत माहिती प्रसारित करण्यासाठी सोशल मीडिया आणि समुदाय प्रतिबद्धता प्रणालीचा वापर समाविष्ट केला आहे.

मूलभूत घटक

समुदाय पोलिसिंगमध्ये खालील प्राथमिक घटकांचा समावेश आहे:

- समस्या सोडवणे
- सहभाग आणि समुदाय भागीदारी
- संघटनात्मक बदल आणि आदेशाचे विकेंद्रीकरण
- समुदाय पोलिसिंगची वाढीव उत्तरदायित्व

उद्दिष्टे

- समुदाय पोलिसिंगचे मुख्य उद्दिष्ट गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी करणे आहे
- सार्वजनिक सुधारणा करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. आणि पोलिस भागीदारी.
- कायदा आणि सुव्यवस्था पुनर्संचयित करून आणि गुन्द्यांना प्रतिबंध करून अतिपरिचित समस्या आणि समस्या सोडवा.
- कायदेशीर प्रक्रियेबद्दल आदर वाढवणे आणि समाजातील पोलिसांचे भय दूर करणे.
- महिला आणि समाजातील दुर्बल घटकांवरील गुन्हे कमी करणे.

- समुदायाची सुरक्षा आणि सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी विविध विभाग आणि एजन्सींमध्ये योग्य समन्वय आणि संवाद सुनिश्चित करा.
- पोलिसिंगच्या नोकरशाही मॉडेलचा उत्तम पर्याय कारण नंतरचे पोलिस आणि समुदाय यांच्यातील संपर्क आणि संवाद मर्यादित करते.
- पोलिसांच्या भागीदारीत समस्या सोडवणाऱ्या गटांमध्ये स्वतःला संघटित करण्यासाठी समुदाय हित गटांना सुविधा देणे
- गुन्हेगारी कायद्याच्या संदर्भात लोकांना त्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांबद्दल शिक्षित करणे.

भारतातील सामुदायिक पोलिसिंग

भारतातील समुदाय पोलिसिंग प्राचीन काळापासून शोधून काढले जाऊ शकते ज्यात आपल्या प्राचीन पोलिस यंत्रणेतील एक महत्वाचा घटक समुदाय अभिमुखता आणि सहभाग होता. पोलिस संघटनेची प्रथा भारतातील मौर्य काळातील शोधली जाऊ शकते जिथे प्रतिबंधात्मक, तपास आणि खटला चालवण्याचे अधिकार यासारख्या कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना विशिष्ट अधिकार आणि कर्तव्ये सोपविण्यात आली होती. मध्ययुगीन भारतामध्ये, मुकद्दम किंवा सरपंच नावाचा गावप्रमुख पोलिस अधिकाऱ्याची कार्ये पार पाडत असे आणि त्याला गावातील समाजाच्या मदतीने कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचे कर्तव्य सोपविण्यात आले. फौजदार, ख्वाजा आणि मुसारीफ यांचे प्रतिनिधी असलेले उच्च स्तरावरील मुहासिल किंवा गुमास्थ देखील समुदाय पोलिसिंगला मदत करत असत. तथापि, सल्तनत आणि मुघल काळात पोलिसिंग दुय्यम बनले आणि सरकारी सैन्याच्या प्राथमिक चिंता अधिक सैन्यवादी बनल्या आणि काही महसूल गोळा करण्याच्या कार्याकडे पुनर्निर्देशित केले गेले. प्रांतांना वंशपरंपरागत सुभेदारांच्या देखरेखीखाली ठेवण्यात आले होते ज्यांच्याकडे फौजदारी न्यायाची अंमलबजावणी आणि कायदा व सुव्यवस्था राखणे यासह प्रशासनाची जबाबदारी होती. मध्ययुगीन कालखंडातील प्रांतांची पुढे सरकारांमध्ये विभागणी करण्यात आली ज्यांची स्थूलमानाने सध्याच्या जिल्ह्यांशी बरोबरी केली जाऊ शकते आणि या सरकारांमध्ये फौजदारांची नियुक्ती करण्यात आली होती जे कायदा, सुव्यवस्था आणि गुन्हेगारी आणि बंडखोरी दडपण्यासाठी जबाबदार होते. सुरक्षितता, सुरक्षा आणि कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी खेड्यातील समुदायाकडून पुढील गावातील चौकीदार किंवा चौकीदार देखील नियुक्त केले गेले. मध्ययुगीन शहरी भागात कोतवाल हे शहर पोलिसांचे प्रमुख होते. ब्रिटीशांच्या काळात कम्युनिटी पोलिसिंगची प्रासंगिकता हरवली होती. लॉर्ड कॉर्नवॉलिसने केलेल्या बदलानुसार कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचे काम जमीनदारांच्या हाती देण्यात आले. शिवाय प्रत्येक जिल्ह्यात दरोगासह एकसमान पोलीस यंत्रणा स्थापन करण्यात आली, ज्याला जिल्हा न्यायाधीशांना जबाबदार करण्यात आले.. स्वातंत्र्यानंतर, संघराज्यीय शासन पद्धती स्वीकारून कायदा व सुव्यवस्था हा राज्याचा विषय बनला. यासह काही राज्यांनी कम्युनिटी पोलिसिंग लागू करण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील डकैतांचा सामना करण्यासाठी पश्चिम बंगाल सरकारने व्हिलेज रेझिस्टन्स ग्रुप सुरू केला होता. गुजरात आणि महाराष्ट्रात ग्राम रक्षक दलाची स्थापना

करण्यात आली, तर कर्नाटकने १९६४ चा कर्नाटक व्हिलेज डिफेन्स पार्टीज कायदा लागू केला, ज्याचा उद्देश समुदाय पोलिसिंग स्थापित करणे आहे.

कायदा व सुव्यवस्था

देशाच्या विविध भागांमध्ये इतर प्रमुख समुदाय पोलिसिंग उपक्रम:

- परिवार परमर्ष केंद्र, रायगड जिल्हा, मध्य प्रदेश.
- जनमैत्री सुरक्षा पदथी, केरळ
- राजनांदगाव, छत्तीसगड येथे ग्राम/नगर रक्षा समिती.
- फ्रेंड्स ऑफ पोलिस मूव्हमेंट (FOP), रामनाद जिल्हा, तामिळनाडू.
- आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरणविषयक समस्या, सांप्रदायिक सौहार्दाशी संबंधित समस्या इत्यादींसारख्या समुदायाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी मुंबईत मोहल्ला कमिटी मूव्हमेंट ट्रस्टची स्थापना केली
- उत्तराखंडमधील समुदाय संपर्क गट.
- संयुक्त पेट्रोलिंग समित्या: राजस्थान
- मीरा पायबी: मणिपूर
- समुदाय पोलिसिंग प्रकल्प: पश्चिम बंगाल
- मैत्री: आंध्र प्रदेश

समुदाय पोलिसिंगचे फायदे

- सुधारित समुदाय पुढाकार आणि गुन्हेगारी प्रतिबंध आणि संघर्ष निराकरणासाठी प्रतिसाद
- पोलिसिंग प्रयत्नांसाठी वर्धित समुदाय समर्थन
- सामूहिक दृष्टीकोनातून सामान्य समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समुदायामध्ये स्वयंसेवीपणाची सुधारित भावना
- सुधारित सार्वजनिक सुरक्षा आणि समुदायामध्ये सुरक्षिततेची भावना
- कामाच्या समाधानासाठी मार्ग मोकळा होतो
- पोलीस आणि समुदाय यांच्यातील माहितीचा उत्तम प्रवाह.
- समाजातील सुधारित कायद्याचे पालन करणारी निसर्ग
- सुधारित तात्काळ वातावरण.
- वर्धित विश्वास, सुधारित विश्वासार्हता आणि पोलिसांची प्रतिमा
- गुन्हांचा सहज शोध आणि प्रभावी गस्त

- गुन्ह्यांची भीती कमी
- पोलिस नागरिक संघर्षात घट
- पोलिसांबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण
- पोलिस-समुदाय संबंध सुधारले
- समुदायांचे सक्षमीकरण आणि निवारण त्यांच्या तक्रारी.

कम्युनिटी पोलिसिंगच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने

- सामान्य लोकांमध्ये पोलिस दलाची खराब धारणा आणि सार्वजनिक प्रतिमा.
- "समुदाय" रेखाटण्यात अडचणी. समुदाय आणि त्याचा आकार काय आहे हा प्रश्न.
- अभिनेत्यांमध्ये खराब समन्वय.
- पोलीस दलातील खराब ग्राहक सेवा आणि तक्रार निवारण यंत्रणा.
- अपुरे धोरणात्मक नियोजन.
- ज्ञानाचा अपुरा संचय आणि थोडे धडे शिकणे.
- योग्य मूल्यमापनाचा अभाव.
- अपुरा निधी.

समुदाय पोलिसिंगच्या यशाची खात्री करण्यासाठी, समुदायामध्ये समुदाय पोलिसिंगच्या सरावाबद्दल जागरूकता विकसित करणे आवश्यक आहे जे जनजागृती मोहिमेद्वारे आणि समुदायांमध्ये पोहोचण्याच्या कार्यक्रमांद्वारे प्राप्त केले जाऊ शकते. सामुदायिक पोलिसिंग उपक्रम आणि उपक्रमांमध्ये समुदाय सदस्यांना सामील करून घेण्यासाठी समुदाय पोलिसिंगवर समुदाय बैठका वेळोवेळी आयोजित केल्या जाऊ शकतात, तसेच, प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचा वापर समुदाय पोलिसिंगची माहिती असलेल्या पॅम्प्लेटचे वितरण तसेच टीव्ही वापरून माहितीचा जास्तीत जास्त प्रसार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. आणि रेडिओ टॉक शो. कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांमध्ये सामुदायिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांवर कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण आयोजित करून क्षमता वाढवण्याचे कार्यक्रम सुरू ठेवण्याची देखील गरज आहे.

४.६ आपण काय शिकलो?

- १) नागरी प्रशासनातील कायदा व सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने प्रमुख बाधक घटकांची चर्चा करा.
- २) नागरी प्रशासनातील दारिद्र्य व जमातवादी घटकांची भूमिका लिहा.
- ३) नागरी प्रशासनातील पोलिस प्रशासनावर निबंध लिहा.
- ४) सामाजिक दृष्ट्या पोलिसांच्या भूमिकेची मांडणी करा.

- १) दारिद्र्य
- २) जमातवाद
- ३) दहशतवाद
- ४) गुन्हेगारी
- ५) पोलिसांची भूमिका

संदर्भ सूची

- १) बंग, के. आर., 'महाराष्ट्र शासन व राजकारण – विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०१३
- २) 'पळशीकर सुहास, महाराष्ट्राचे राजकारण – राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे २००४
- ३) पाटिल विलास, 'महाराष्ट्र शासन व राजकारण' फडके प्रकाशन कोल्हापुर, २००३
सिरलीकर व. म., 'आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००८.
